

نقش تربیتی مدارا در تحکیم نظام خانواده از منظر صحیفه سجادیه

سید رضا طباطبائی نیا^۱ | داود رنجبران^۲ | محمدرضا یوسفی^۳ | محمدمهدی صفوراایی پاریزی^۴

۵۸

سال سی و یکم

بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۰۸/۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۱۱/۰۱

صص: ۴۰۷-۳۷۳

شاپا چاپ: ۶۹۷۲-۲۲۵۱

الکترونیکی: ۵۱۹۶-۲۶۴۵

چکیده

رفق و مدارا یکی از عناصر مهم و کلیدی در تمدن‌سازی و نهادهای اجتماعی، بویژه در نظام‌خانواده است. از طرفی صحیفه سجادیه، به عنوان یکی از مستندترین منابع اسلامی است که به طور مشخص به مساله خانواده پرداخته، و مرجع معتبر برای استخراج مولفه‌های اخلاقی و تربیتی در این حوزه محسوب می‌شود. هدف از این پژوهش استخراج نظرامام سجاد علیه‌السلام در صحیفه سجادیه در خصوص رفق و مدارا در تحکیم خانواده است. روش تحقیق این پژوهش، توصیفی-تحلیلی بوده و از منابع کتابخانه‌ای برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان داد که، مدارا به‌عنوان یک مولفه کارآمد، همواره مورد تاکید امام‌سجاد علیه‌السلام در صحیفه سجادیه بوده که شامل، مدارای خدا با بندگان و مدارای انسان با اعضای خانواده بویژه ارحام و خویشاوندان، پدر و مادر، فرزندان و همسر می‌گردد. همچنین، تبیین راهکارهای پیشنهادی از جمله ترویج عفو و گذشت، ترجیح رحمت بر نقامت و پرورش حس فضیلت‌جویی، می‌تواند به حل مشکلات انبوه نهاد خانواده در دنیای امروز کمک شایانی نموده و از معضلاتی همچون اختلافات، طلاق عاطفی و جدایی و مشکلات ناشی از آن پیشگیری نماید.

کلیدواژه‌ها: مدارا، رفق، تربیت‌خانواده، حفظ‌خانواده، تحکیم‌خانواده، صحیفه سجادیه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.58.13.3

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

۲. دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشکده هنر اسلامی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

۳. استادیار گروه زبان و ادبیات عرب، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.

۴. دانشیار گروه روانشناسی، دانشکده روانشناسی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

مقدمه و بیان مساله

کاوش و پژوهش در تاریخ نشان می‌دهد، مولفه رفق و مدارا، به‌عنوان یکی از مولفه‌های گسترش جوامع بشری، مطرح بوده است. این اصل تربیتی در بین ادیان توحیدی مورد توجه ویژه قرار گرفته است. (مهدوی و عباسی، ۱۳۹۵: ۴). اما در بین ادیان توحیدی، دین اسلام و در بین مذاهب این دین مبین، مذهب تشیع به طور کامل، به این اصل مهم پرداخته است. سیره عملی پیامبر اکرم و ائمه معصومین علیهم السلام نیز بر رفق و مدارا استوار بوده است (کریمی نیا، ۱۳۸۲: ۸۸). یکی از منابع اصیل و دسته اول شیعی که با زبان دعا و مناجات، این موضوع را در کانون توجه خود قرار داده، صحیفه سجادیه است. امام سجاد علیه السلام، که خود، یکی از الگوهای تربیتی در سبک زندگی اسلامی است و به اعتقاد شیعیان، از مقام عصمت برخوردار است، در کتاب صحیفه سجادیه، یکی از مولفه‌های تاثیرگذار بر سبک زندگی و تحکیم خانواده را رفق و مدارا معرفی می‌کند. به‌بیانی دیگر، ایشان عالی‌ترین مدل رفتاری انسان، با آفریدگان خدا را، برخورد همراه با محبت و نرمی و توأمان با رحمت و عطفوت بیان کرده است. این امام همام، در آموزه‌ها و سیره عملی خود همواره کوشیده است، این اصل تربیتی را به همگان تعلیم دهد.

نظر به اهمیت این اصل باید گفت، شناخت و عمل انسان‌ها از رفق و مدارا می‌تواند، گره‌گشای بسیاری از مشکلات خانوادگی و اختلافات اجتماعی باشد. ضرورت این موضوع زمانی رخ می‌نماید که شاهدیم در دنیای مدرنیته امروز، میزان ناسازگاری و تنش‌های بین زوجین و دیگر اعضای خانواده هر روز بیشتر از پیش می‌شود. این مشکلات سبب ایجاد روان‌رنجوری و ناامنی روحی و روانی خانواده‌ها می‌گردد (احمدی، ۱۳۹۷: ۷-۱۹). در نتیجه این اختلافات می‌تواند، سبب متلاشی شدن نهاد خانواده شود. بنابراین، مدارا یکی از راهکارهای حل این معضل است، که می‌تواند به ارتقاء سلامت جامعه و بقا و انسجام خانواده کمک کند. در اهمیت مدارا باید گفت، رعایت این اصل در امور فردی و گروهی، موجبات بزرگی و اجلال انسان را فراهم می‌کند و به استحکام مناسبات بین زوجین؛ و روابط والدین و فرزندان، منجر خواهد شد.

از سویی دیگر، حق‌شناسی نسبت به والدین، مدارا با رفتارهای آنان در سنین پیری که گاهی خوشایند افراد نیست؛ یا سازگاری با همسر که گاهی سلیق و رفتارهای او برخلاف نظر ما است و

تعامل با بستگان، خویشان، دوستان و اطرافیان که اختلاف سلیقه با ما دارند، نیاز نهاد خانواده به مدارا بیشتر مشخص می‌کند.

هدف از نگارش این پژوهش، بررسی نقش تربیتی مدارا بر تحکیم خانواده از منظر صحیفه سجاده است. بنابر این سوال اصلی پژوهش این است که، نقش تربیتی مدارا در تحکیم نظام خانواده از منظر صحیفه سجاده چیست؟

مبانی نظری و بررسی پیشینه تحقیق

یکی از مولفه‌های کلیدی در تحکیم، انسجام و حفظ نظام خانواده مدارا می‌باشد. به این منظور با هدف درک عمیق‌تر به تعریف لغوی و اصطلاحی «مدارا»، «خانواده» و «صحیفه سجاده» اشاره می‌کنیم و در ادامه دو رهیافت از مدارا در مبانی دینی و علمی آمده است.

مدارا: این لغت، واژه‌ای عربی است که از کلمه «دور» مشتق شده است (ابن منظور، ۱۴۰۸: ۴/۱۴۱۱). در اصطلاح مدارا به معانی ملاحظت و نرمی با مردم و ترک نزاع و مجادله با آنان، و ضد خشونت به کار رفته است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۷۴/۶۷). معادل دیگر مدارا در عربی، رفق است (قرشی، ۱۳۷۱: ۳/۱۱۰). رفق به معنای نرم‌خویی و ظرافت داشتن در کار است و به کسی که نرم‌خویی پیشه کند «رفیق» می‌گویند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۵/۱۴۹). برخی این واژه را معادل واژه انگلیسی تولورانس^۱ در نظر گرفته‌اند.

خانواده: اندیشمندان زیادی، خانواده را تعریف کرده‌اند. آنتونی گیدنز جامعه‌شناس انگلیسی، در تعریف خود آورده است، خانواده گروهی از افراد هستند که با ارتباطات خویشاوندی مستقیماً پیوند یافته‌اند و اعضای بزرگسال آن مسئولیت مراقبت از کودکان را بر عهده دارند. پیوندهای خویشاوندی ارتباطات میان افراد است که یا از طریق ازدواج برقرار گردیده‌اند یا از طریق تبار که خویشاوندان خونی (مادران، پدران، فرزندان دیگر، پدربزرگ‌ها و غیره) را با یکدیگر مرتبط می‌سازد. همچنین ازدواج عبارت است، از پیوند جنسی که از نظر اجتماعی به رسمیت شناخته شده و پسندیده بین دو نفر بزرگسال است (گیدنز، ۱۳۷۶: ۴۲۴).

1. tolerance

اسلام خانواده را گروهی متشکل از افراد، دارای شخصیت مدنی، حقوقی و معنوی معرفی می‌کند که هسته اولیه آنرا ازدواج مشروع زن و مرد تشکیل می‌دهند و نکاح عقدی است که بر اساس آن رابطه زوجی بین زن و مرد برقرار می‌شود و در آن طرفین دارای وظایف، حقوق و دیون جدید می‌شوند. ارتباط خویشاوندی در سایه نکاح پدید می‌آید و اعضای آن روابط قانونی، اخلاقی و عاطفی دارند (قائمی، ۱۳۹۳: ۲۰).

صحیفه سجادیه: این عبارت به معنی «کتاب سجاد» است. سجاد یکی از القاب امام چهارم شیعیان، حضرت علی بن الحسین است و به معنای کسی که به‌طور دائم در نماز و دعا به سجده می‌رود. این کتاب ارزشمند که با عنوان صحیفه کامله سجادیه نیز معروف است، با القابی چون «خواهرقرآن»، «انجیل اهل بیت» و «زبور آل محمد» نیز خوانده می‌شود (اسرار، ۱۳۷۶: ۲۴۱). این میراث ماندگار امام سجاد علیه السلام، در قالب ۵۴ دعا، عالی‌ترین مضامین از حقایق علوم و معارف الهی و عرفان، مسائل سیاسی و اجتماعی، قوانین و احکام شرعی، فضائل اخلاقی و اصول تربیتی را با زبان نیایش به تصویر کشیده است.

شایان ذکر است، دو رهیافت نسبت به مدار وجود دارد که عبارتند از: الف) رهیافت درون دینی رفق و مدارا؛ از منظر تعالیم دینی، بهترین نوع برخورد با همگان همان «رفق و مدارا» است. سنت مدارا اختلاف سلیقه‌ها و قطع روابط خانوادگی و اجتماعی را به آشتی و صمیمیت تبدیل می‌کند (تمیمی آمدی، ۱۳۹۵: ۹۰۲).^۱ رفق و مدارا کلید درستی و روش خردمندان است (تمیمی آمدی، ۱۳۹۵: ۱۷۴۶).^۲ بارورکننده صلاح و سرلوحه کامیابی (تمیمی آمدی، ۱۳۹۵: ۲۱۸۷)، و مایه فزونی خیر و برکت است (کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۱۱۹/۷). همچنین این صفت، موجب آسان‌سازی دشواری‌ها و چاره‌جویی‌های سخت (تمیمی آمدی، ۱۳۹۵: ۱۷۷۸)،^۳ و کلید [حل مشکل] (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱/۱۲۸) می‌باشد.^۴

۱. الإمام علی علیه السلام: الرِّفْقُ يُؤَدِّي إِلَى السَّلْمِ.

۲. عنه عليه السلام: الرِّفْقُ مِفْتَاحُ الصَّوَابِ، وَ شِيْمَةُ ذَوِي الْأَبَابِ.

۳. الإمام علی علیه السلام: الرِّفْقُ يُبَسِّرُ الصَّعَابَ، وَ يُسَهِّلُ شَدِيدَةَ الْأَسْبَابِ.

۴. الإمام الحسين عليه السلام: مَنْ أَحْجَمَ عَنِ الرَّأْيِ وَ غَيَّبَتْ بِهِ الْجَبِلُ، كَانَ الرِّفْقُ مِفْتَاحَهُ.

انسان اگر خواهان کرامت و بزرگی در خانواده و جامعه است، باید با اعضای خانواده و افراد جامعه، ملایم و مهربان باشد و برعکس خشونت، عامل خوار و ذلیل شدن معرفی شده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۸/۲۶۹/۱۰۹).^۱ همچنین، هر کس در کارهای خود ملایمت و مدارا داشته باشد، به آنچه از مردم می‌خواهد دست خواهد یافت (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۶/۱۲۰).

در فرهنگ اسلامی، بین مدارا با ایمان و میزان عقل ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. از منظر اسلام، مدارا کردن با مردم نیمی از ایمان؛ و نرمی و مهربانی کردن با آنان نصف دیگر زندگی است (حرانی، ۱/۱۳۹۳: ۴۲).^۲ همچنین میوه خرد، مدارا کردن با مردم معرفی شده است (تمیمی آمدی، ۱۳۹۵: ۴۶۲۹).^۳ زیرا در پرتو مدارا، نیروی غلبه بر نفس و خویشتن‌داری تقویت می‌شود و از خشونت و عصبانیت که سرمایه ایمان را بر باد می‌دهد اجتناب می‌شود.

اسلام، داناترین مردم را کسی می‌داند که، با مردم بیشتر مدارا کند و خوارترین مردم کسی است که به مردم اهانت کند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۵/۵۲). همچنین، بعد از ایمان به خدا، مهم‌ترین رکن عقلانیت، مدارا کردن با مردم است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۲/۵۲). و هر کس که، از مدارا بی بهره باشد، از همه خوبی‌ها بی بهره مانده است (پاینده، ۱۳۹۰: ۷۷۵، ح ۳۰۵۷).^۴

از موضع دین پژوهی، آثار و برکات بی‌شمار دیگری نیز بر اخلاق مدارا و سازگاری مترتب است. در روایات، مدار نشانه کرامت و بزرگواری، زینت‌دهنده‌ی زندگی، مایه‌ی یمن و میمنت، قرین خیر و برکت در زندگی، باعث خیر و فزونی و منفعت معرفی شده است (صالحی، ۱۳۸۵: ۴۳۲، ح ۲۸۸۹، ۲۰۴۵، ۲۹۰۳، ۲۸۹۵، ۲۸۹۳).

از ویژگی‌های دیگر یک خانواده ایمانی و مطلوب این است که با فرزندان و اعضای خانواده در امور عبادی، فردی و گروهی مدارا کنند. طبق آموزه‌های دینی والدین باید فرزندان را قبل از رسیدن به سن بلوغ به عبادت مثل نماز و روزه عادت دهند اما در این مورد نیز نباید سخت‌گیری

۱. الإمام الصادق علیه السلام: إن شئت أن تكرم قَلْبِي، و إن شئت أن تُهانَ فاحشُنْ.

۲. «پیامبر (ص): مداراة النَّاسِ نصفُ الإيمانِ، والرِّفْقُ بِهِمْ نصفُ العِيشِ.

۳. امام علی علیه السلام: نَمْرَةُ العَقْلِ مداراةُ النَّاسِ.

۴. پیامبر (ص): مَنْ حَرَّمَ الرِّفْقَ فَقَدْ حَرَّمَ الخَيْرَ كُلَّهُ.

کرد (طباطبایی، ۱۳۹۴: ۱۵۷).^۱ رسول اکرم (ص) در وصیت خود به امیرمؤمنان علیه السلام ضمن توصیه به رفق و مدارا، دین اسلام و عبادات آن را بی نیاز از سختگیری بی مورد و رهبانیت و ریاضت می داند (کلینی، ۱۴۰۷: ۸۷/۲).

امام صادق علیه السلام نیز می فرماید: «روزی در ایام جوانی، در حال طواف بودم و با تلاش بسیار عبادت می کردم و از شدت فشاری که در این باره بر خود وارد کرده بودم عرق از بدنم سرازیر بود. در همین حال پدرم مرا اینگونه مشاهده کرد و فرمود: فرزندم جعفر! وقتی خداوند بنده‌ای را دوست بدارد، وارد بهشتش می کند و به عمل کم او خرسند است» (کلینی، ۱۴۰۷: ۸۷/۲).

ب) رهیافت روان‌شناسی درباره رفق و مدارا: یکی از موضوعات مهم و اساسی در روان‌شناسی خانواده، مبحث «سازگاری و مدارا در خانواده» است. این مولفه در زندگی خانوادگی باعث انسجام بیشتر روابط بین زوجین، بین فرزندان و والدین و میان پدر و مادر و فرزندان می‌گردد. در نتیجه به قوام نهاد خانواده و افزایش طول عمر و سلامتی اعضای خانواده و رضایتمندی بیشتر از زندگی آنان، کمک شایانی خواهد کرد. همچنین، پایداری و حفظ و کمال خانواده نیز، در گرو این عنصر تمدن‌ساز است.

در یک خانواده سازگار، اعضا عاشق همدیگرند، لذا یکدیگر را درک می‌کنند؛ به حقوق متقابل یکدیگر احترام می‌گذارند و برای برآورده کردن نیازهای یکدیگر می‌کوشند. از دیدگاه روان‌شناسانی نظیر اسچوماچر^۲ و لئونارد^۳ (۲۰۰۵)، خصوصیات زوجین مداراگر و سازگار به شرح زیر است:

احساس خوشبختی زن و شوهر با رابطه‌ای که با هم دارند؛ ارضای کامل نیازهای جسمانی و عاطفی یکدیگر؛ سعی و تلاش در باروری زندگی و شکوفایی استعدادهای طرف مقابل؛ احترام و ایجاد احساس ارزشمندی برای یکدیگر؛ مراقبت و پشتیبانی متقابل و احساس آرامش، از بودن در

۱. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «ما کودکانمان را در هفت سالگی به روزه گرفتن، به اندازه‌ای که توان آن را دارند، تا نصف روز، بیشتر یا کمتر، امر می‌کنیم. هر گاه تشنگی یا گرسنگی بر آن‌ها غلبه کرد، افطار می‌کنند تا به روزه عادت کنند. شما کودکانتان را در نه سالگی به روزه گرفتن به هر اندازه که می‌توانند امر کنید. هر گاه تشنگی بر آن‌ها غلبه کرد، افطار کنند.»

2. Schumacher, J. A.

3. Leonard, K. E.

کنار همدیگر؛ احساس مسئولیت اختیاری (و نه اجباری) نسبت به ادای حقوق و رفع نیازهای طرف مقابل؛ توجه به رفاه و خوشبختی یکدیگر؛ پذیرش و درک متقابل.^۱

براساس نتایج به دست آمده از پژوهش‌ها، همسرانی که از مدارا و سازگاری بالایی برخوردارند بیشتر از کلمات و عبارات محبت آمیز، تأییدکننده و حمایت کننده استفاده می‌کنند و در تعاملاتشان نوعی احساس شوخ طبعی داشته، تبادل اطلاعات جدید را سهولت می‌بخشند؛ ولی افراد کم مدارا و با سازگاری پایین در استفاده از تأیید بسیار خشک و خشن بوده، از رفتارهای همسر، شاکی و گله مندند. آنها در عین حمله و خشونت به طرف مقابل با بیانات توجیهی قصد دفاع از خویشان را دارند. (Kelly, El & Conely 1987: 27-40)

همچنین هاوز^۲ و همکارانش در تحقیقات خود نشان داده‌اند زوج‌هایی که توانایی درک پذیرش افکار و احساسات یکدیگر را داشته باشند در زندگی زناشویی سازگارتر و از اخلاق مدارا برخوردارترند. (Hows, W.A 1998: 297) نتیجه‌ی پژوهش دیگر اینکه توافق داشتن نسبت به موضوعات مهم زندگی یکی از مسائلی است که در توفیق و سازگاری زناشویی نقش مؤثری داشته و می‌تواند از خصوصیات همسران مداراگر به شمار آید (Markowski 1984: 300-308). گاتمن معتقد است زوج‌هایی که عقاید و نگرش‌های یکسان و هماهنگی دارند، در زندگی زناشویی سازگارترند (Gottman 1993: 45-57).

پیشینه پژوهش

مبشری، منظوریان و گیاهپور (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیلی بر مولفه رفق و مدارا از منظر صحیفه سجادیه و نقش تربیتی آن در مدارس»، ضمن بررسی یکی از شیوه‌های تربیتی بنام مدارا، آنرا در تعامل با اقشار مختلف از قبیل مردم، والدین، کودکان، همسایه‌ها و افراد مستضعف و فقیر بحث کرده‌اند. آنان معتقدند، در پرتو خودسازی، از افکار و رفتارهای خود گرفته تا تعامل با دیگران، باید بر پایه رفق و مدارا عمل نمود. مولفین هرچند در عنوان نام صحیفه سجادیه را آورده‌اند اما در مقام عمل، به آن، کم رجوع داشته‌اند ولی پژوهش پیش‌رو عمدتاً مبتنی بر

1. Schumacher & Leonard 2005: 28-39.

2. Hows

صحیفه سجادیه است. همچنین، ایشان با هدف نقش تربیتی رفق و مدارا در مدارس به بررسی آن پرداخته‌اند، ولی پژوهش حاضر آنرا با موضوع خانواده بررسی کرده‌است. دلبری و خواجوی مقدم (۱۳۹۳)، در پژوهشی با عنوان «عوامل تقویت مدارا در خانواده از دیدگاه آیات و روایات»، پس از مقدمه‌ای در طرح بحث، به عوامل تقویت‌کننده مدارا مثل تقویت مبانی عقیدتی (معنوی کردن سازگاری)، تمرین و مراقبت، تغافل و تجاهل و درک شایسته همسر، توجه به منافع بلند مدت خانواده می‌پردازند. آنان معتقدند: مدارا در آیات و روایات مورد تاکید قرار گرفته و مدارای همسر را عامل آرامش خانواده معرفی می‌کنند. ایشان فقط به عوامل تقویت مدارا در خانواده پرداخته و از صحیفه سجادیه که از منابع دسته اول اسلامی استفاده نکرده‌اند.

حسن زاده (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی»، عواملی مانند حسن معاشرت در خانواده، نظم و انضباط، وجود روحیه مشورت در خانواده، صبر و پایداری در زندگی، روحیه عفو و گذشت، حاکمیت صداقت در فضای خانواده، پرهیز از سوءظن، آفت حسد، رازداری و وفاداری، مشی با آرامش و بی تکبر، حلم و بردباری، ترس از کيفر الهی، دوری از افراط و تفریط، تواضع، دوری از سختگیری و اسراف و نیز احسان به پدر و مادر را از عوامل تحکیم خانواده دانسته و آنرا از دیدگاه منابع اسلامی و آثار متفکران تربیتی، مورد تحلیل قرار داده است. ایشان از نقش مدارا و سازگاری به عنوان یکی از عوامل تحکیم خانواده نام برده و از کتاب صحیفه سجادیه در پژوهش خویش استفاده نکرده است.

کریمی و یوسفی (۱۳۹۵) در مقاله «آثار خانوادگی و اجتماعی رفق و مدارا از منظر فریقین»، به روش توصیفی تحلیلی، اصول رفق و مدارا را در منابع شیعه و سنی مورد بررسی قرار داده و برجسته‌ترین آثار آنها را در روابط خانوادگی و اجتماعی تبیین می‌نمایند. دستاوردهای مقاله نشان می‌دهد که سلامت جسمی و روانی، آرامش، برکت، بهره‌مندی مشروع، رزق وافر و تربیت سالم فرزندان، از جمله آثار خانوادگی و کینه زدایی، امنیت، محبوبیت، پایداری روابط اجتماعی و تالیف قلوب، از جمله آثار اجتماعی رفق و مدارا هستند. مولفین محترم، نه تنها از صحیفه سجادیه در این پژوهش استفاده نکرده‌اند حتی در منابع فریقین نیز نامی از آن نبرده‌اند.

داودی (۱۳۸۲) در مقاله رفق و مدارای تربیتی در سیره معصومین، به ذکر مصداقی از رفتار معصومین با متریان پرداخته و مدارا را به دو دسته مدارا با خود و دیگران تقسیم کرده است. سپس رفق و مدارا با دیگران را مواردی از قبیل: رفق و مدارا در تبیین مسائل دینی، رفق و مدارا در تربیت عبادی کودکان و رفق و مدارا در موعظه بر شمرده و معتقد است رفق و مدارا هم در مواجهه با دیگران و هم در مواجهه با خود باید رعایت شود. همچنین رعایت رفق و مدارا موجب می شود اولاً، یادگیری پایدار و عمیق صورت گیرد. ثانیاً، تاثیر پذیری تربیت آموز از مربی افزایش یابد. ایشان از صحیفه سجادیه در این پژوهش بهره نبرده است و به تحکیم خانواده نیز اشاره ای ندارند.

توحیدی نژاد (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «مدارا و نقش آن در تحکیم و رشد خانواده»، با تمرکز بر آیات و روایات، به نقش مدارا در محکم شدن پیوندهای خانوادگی از دیدگاه اسلام می پردازد. همچنین، مدارا با کاهش اضطراب، افسردگی و پر خاشگری؛ افزایش امید؛ ایجاد محیطی آرام و امن در خانواده، باعث تحکیم بنیان خانواده می گردد.

اگر مدارا نباشد، بنیان خانواده سست شده و زمینه های غلبه بر مشکلات و رسیدن به رشد از بین رفته و یا کاهش می یابد. مولف با اینکه از روایات در پژوهش استفاده کرده ولی خلا ناشی از عدم استفاده از صحیفه سجادیه در نگاشته کاملاً احساس می شود.

همانگونه که ملاحظه می گردد، در خصوص مدارا به صورت عام پژوهش هایی انجام گرفته ولی هیچکدام از این پژوهش ها به نقش و جایگاه تربیتی مدارا در صحیفه سجادیه بصورت مستقل و نظام مند اشاره نکرده اند. لذا نوآوری های پژوهش حاضر، احصاء نقش تربیتی در تحکیم و حفظ نظام خانواده از منظر صحیفه سجادیه می باشد.

روش پژوهش

رویکرد این پژوهش، کیفی و روش آن توصیفی - تحلیلی می باشد، که با استفاده از متون دست اول انجام گرفته است. داده های این پژوهش به شیوه مطالعه کتابخانه ای و با استفاده از فیش برداری جمع آوری گردید. منبع اصلی این پژوهش کل فرازها و ادعیه صحیفه سجادیه امام سجاد علیه السلام که شامل ۵۴ دعا است، می باشد. سپس با بررسی ادعیه صحیفه سجادیه به استخراج

فرازهایی از ادعیه که با بحث پژوهش منطبق بود اقدام گردید. در گام بعد به مطالعه و گزینش آیات و روایات و نکات علمی مربوط به بحث، از متون قرآنی و روایی و پژوهش‌های روان‌شناسان که منطبق با بحث بود، پرداخته شد و بر غنای موضوع افزوده گردید.

یافته‌های پژوهش

با بررسی ۵۴ دعای صحیفه سجادیه مشخص گردید، ۲۴ دعا از ادعیه صحیفه سجادیه، به مدارا و موضوعات مرتبط با آن اشاره دارد، از این ۲۴ دعا، ۷۰ فراز احصاء گردید که با موضوع پژوهش مرتبط است. علاوه بر آن برای غنای بحث، در منابع دینی و علمی مربوط به موضوع پژوهش، به گردآوری داده‌های مربوط به مولفه رفق و مدارا و تاثیر آن بر نهاد خانواده پرداخته شد. در مجموع مشخص گردید که امام، نقش تربیتی رفق و مدارا را در تحکیم نظام خانواده بسیار موثر می‌بیند و بر مدارا با خویشان، بویژه اعضای خانواده تاکید دارد.

رفق و مدارا در صحیفه سجادیه

مدارای خدا با بندگان

بخشی از مطالب امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه در خصوص مدارا، به مدارای خداوند با بندگان برمی‌گردد، که در جدول ذیل به آن اشاره شد.

جدول ۱. مدارای خداوند با بندگان

منشا مدارا	متن صحیفه سجادیه	فراز	شماره دعا
بزرگواری خدا منشا مداراست	بَلْ تَأْتَانَا بِرَحْمَتِهِ تَكْرُمًا، وَ أَنْتَظِرَ مُرَاجَعَتَنَا بِرَأْفَتِهِ حِلْمًا؛ بلکه از سرِ رحمت و از باب کرم با ما مدارا فرمود و از سرِ مهربانی و از باب حلم بازگشت ما را از راه خطا انتظار کشید.	۲۱	اول
مدارای ریشه در تفضل	سُبْحَانَكَ!! مَا أَعْجَبَ مَا أَشْهَدُ بِهِ عَلَى نَفْسِي، وَ أَعِدُّهُ مِنْ مَكْتُومٍ أُمْرِي. وَ أَعْجَبَ مِنْ ذَلِكَ أَنَا تُكَ عَنِّي، وَ إِبْطَاؤُكَ عَنِّي مُعَاجِلَتِي، وَ لَيْسَ ذَلِكَ مِنْ كَرَمِي عَلَيْكَ، بَلْ تَأْتِيَا مِنْكَ لِي، وَ تَفَضُّلًا مِنْكَ عَلَيَّ لِأَنَّ أَرْتَدِعَ عَنْ مَعْصِيَتِكَ الْمُسْنَخَةِ، وَ أَقْلِعَ عَنِ سَيِّئَاتِي الْمُخْلَقَةِ، وَ لِأَنَّ عَفْوَكَ عَنِّي أَحَبُّ إِلَيْكَ مِنْ عُقُوبَتِي، أَي پاك خدای من، چه	۲۶	شانزدهم

جدول ۱. مدارای خداوند با بندگان

شماره دعا	فراز	متن صحیفه سجادیه	منشا مدارا	
		<p>شگفت‌انگیز است که به زبان خود شهادت می‌دهم! و امور نهان خود را شماره می‌نمایم! و شگفت‌آورتر از آن بردباری تو از من، و درنگت از مؤاخذه سریع من است، و علتش این نیست که من در آستان تو انسانی بزرگووارم، بلکه از روی مدارای تو با من و تفضل تو بر من است، تا مگر از نافرمانی تو که خشم‌انگیز است باز ایستم و خود را از گناهانی که آبرویم را می‌برد بازدارم، و از آن روست که گذشتت را از من بیش از کیفرم دوست داری.</p>	الهی دارد	
۳	شانزدهم	۳۲	<p>إِلَهِي فَإِذَا قَدْ تَعَمَّدَنِي بِسِتْرِكَ فَلَمْ تَفْضَحْنِي، وَ تَأْتَيْتَنِي بِكَرَمِكَ فَلَمْ تُعَاجِلْنِي، وَ حَلُمْتَ عَنِّي بِتَفَضُّلِكَ فَلَمْ تُغَيِّرْ نِعْمَتَكَ عَلَيَّ، وَ لَمْ تُكَلِّبْ مَعْرُوفَكَ عِنْدِي، فَارْحَمْ طَوْلَ تَضَرُّعِي وَ شِدَّةَ مَسْكَتِي، وَ سُوءَ مَوْقِفِي؛ اِي خدای من، اکنون که بر گناهم پرده افکنده ای و رسوایم نساخته ای و با بزرگواریات با من مدارا نموده‌ای و به کیفرم عجله نکرده‌ای و به لطف خود با من بردبار بوده‌ای و نعمتت را از من زایل نساخته‌ای، و احسانت را بر من تیره ننموده‌ای، پس بر زاری های دراز و بیچارگی های سخت، و بدی حالم رحمت آر.</p>	مدارا ریشه در بزرگواری خدا دارد
۴	چهل و پنجم	۹	<p>«وَ تَلَقَّيْتْ مِنْ عَصَاكَ بِالْحِلْمِ، وَ أَمَهَلْتْ مَنْ قَصَدَ لِنَفْسِهِ بِالظُّلْمِ، تَسْتَنْظِرُهُمْ بِأَنَاتِكَ إِلَى الْإِنَابَةِ؛ وَ بَا أَنْ كِه بَا تُو بِه مَخَالَفَتِ بَرِخَاسْتِه بَرْدَبَارَانِه رِفْتَار مِي كِنِي، وَ بِه أَنْ كِه دَر حَقْ خُوِيْشِ سْتَم كَرْدِه مِهَلْت مِي دِهِي. آری، تو با ایشان مدارا می کنی تا وقتی که به سوی تو برگردند.</p>	مدارا فرصتی برای توبه و بازگشت
۵	چهل و هشتم	۱۶	<p>رِزْقَكَ مَبْسُوطًا لِمَنْ عَصَاكَ، وَ حِلْمَكَ مُعْتَرِضًا لِمَنْ نَاوَاكَ، عَادَتَكَ الْإِحْسَانَ إِلَى الْمُسِيئِينَ، وَ سُنَّتَكَ الْإِبْقَاءَ عَلَى الْمُعْتَدِينَ حَتَّى لَقْدَا غَرَبَتْهُمْ أَنَاتُكَ عَنِ الرَّجُوعِ، وَ صَدَّهُمْ إِمْهَالُكَ عَنِ النَّزُوعِ. خوان روزیات برای کسی که نافرمانی تو را کرده گسترده‌است. و بردباریات برای کسی که با تو دشمنی ورزد آماده‌است. شیوه</p>	مدارا فرصتی طلایی برای گنهکاران

جدول ۱. مدارای خداوند با بندگان

منشا مدارا	متن صحیفه سجادیه	فراز	شماره دعا
	پروردگاری تو، نیکی کردن به بدکاران است و طریقت رعایت کردن حال تجاوزکاران؛ تا آنجا که مدارا کردن تو آنان را می‌فریبد که توبه نکنند، و مهلت دادنت بازشان می‌دارد که از گناه دوری گزینند.		
مدارا فرصت سازی برای بندگان	لَمْ تَكُنْ أَنْتَكَ عَجْزًا، وَ لَأِ إِمْهَالُكَ وَهْنًا، وَ لَأِ إِسْتَاكُكَ غَفْلَةً، وَ لَأِ ائْتِظَارُكَ مَدَارَةً، بَلْ لَتَكُونَ حُجَّتَكَ أَبْلَغَ، وَ كَرَمَكَ أَكْمَلَ، وَ إِحْسَانُكَ أَوْفَى، وَ نِعْمَتُكَ أَتَمَّ، كُلُّ ذَلِكَ كَانَ وَ لَمْ تَزَلْ، وَ هُوَ كَائِنٌ وَ لَأِ تَزَالُ. مدارایت از روی ناتوانی، و مهلت دادنت از باب سستی، و خودداریت از باب غفلت، و به تأخیر انداختنت از روی مدارا و سازش نبوده، بلکه به این خاطر است که حجتت رساتر، و بزرگواریت کاملتر، و احسانت فراگیرتر، و نعمتت تمامتر باشد، تمام اینها بوده و هست و خواهد بود.	۲۲	چهل و ششم
سنت مدارا مانع کیفر الهی	وَ أَعْدِيٌّ مِنْ شِمَائِهِ الْأَعْدَاءِ، وَ مِنْ خُلُولِ الْبُلَاءِ، وَ مِنَ الدَّلِّ وَ الْعَنَاءِ، تَعَمَّدَتِي فِيمَا أَطْلَعْتَ عَلَيْهِ مِنِّي بِمَا يَتَعَمَّدُ بِهِ الْقَادِرُ عَلَى الْبُطْسِ لَوْ لَأِ حِلْمُهُ، وَ الْأَخِيذُ عَلَى الْجَبْرِ لَوْ لَأِ أَنْتَاهُ. از سرزنش دشمنان (دشمن شادی)، و رسیدن بلا، خواری و رنج پناهم ده، و آن گناهان مرا که از آنها خبرداری، بیوشان؛ مانند شخص قدرتمندی که اگر بردباری او مانع نشود، به سختی انتقام می‌گیرد، و اگر مدارای او نباشد، گناهکاران را کیفر می‌دهد.	۱۱۹	چهل و هفتم

همانگونه که در جدول شماره یک اشاره شد، امام سجاد علیه‌السلام تاکید دارند خداوند همواره

نسبت به بندگان با مدارا رفتار می‌کند. مدارای الهی نیز، یا در جهت رحمت و کرم اوست و یا ریشه در تفضل و لطف الهی نسبت به اشرف مخلوقاتش دارد. امام متذکر می‌شوند؛ هرچند این مدارا در راستای اتمام نعمت و فراگیری احسان بر بندگان است اما برخی از افراد جاهل ممکن است دلیل آنرا ضعف و ناتوانی الهی بدانند، که امام به شدت آنرا رد می‌کند. بنابراین امام سجاد وفق و مدارا با بندگان را از ویژگی‌های خداوند می‌داند، لذا توصیه می‌شود بندگان تلاش کنند متخلق به اخلاق الهی گردند.

از سوی دیگر، امام علیه السلام، مدارای خدا با بندگان را فرصتی گرانبها برای توبه به درگاه الهی دانسته و تصریح می کند، مدارا مانعی برای کیفر گنهکاران نیست، بلکه فرصتی برای بازگشت و توبه است، اما برخی از گنهکاران دچار غفلت می شوند و از این فرصت استفاده نمی کنند.

مدارا با اعضای خانواده

مدارا با بندگان خدا، بویژه اعضای خانواده، یکی از صفات کریمه اخلاقی است که از فطرت و عمق عواطف بشر سرچشمه می گیرد و واجد پشتوانه عقلی است. همچنین، عالی ترین مرتبه مدارا، رفتاری انسانی همراه با محبت و نرمی و توأمان با رحمت و عطف با آنان است. ادعای خدادوستی با مدارای با مردم به اثبات می رسد، یعنی میزان و سنجش محبت به خدا، رفق و مدارا با مردم و جامعه انسانی است (موسوی خمینی، ۱۳۷۷: ۳۲۰). این نوع صفات، انسان را به همیاری، جهت حل مشکلات نیازمندان و همنوعان و سازگاری با اعضای خانواده و جامعه تشویق می کند. در جدول شماره ۲ به مدارا با خویشاوندان و اعضای خانواده اشاره خواهد شد.

جدول شماره ۲: مدارای با اعضای خانواده

پیام	مصادیق	فرازاها	دعاها	مضمون فرعی	مضمون اصلی
سازگاری و مدارای با مدام با والدین	«وَأَسْتَقِيلَ بَرِي يَهُمَا وَ إِن كَثُرًا». "خدایا! مرا چنین توفیق ده، که خوبی های پدر و مادرم را در حق خود زیاد انگارم اگر چه کم باشد، و خوبی خود را درباره ایشان اندک شمارم اگر چه بسیار باشد".	۵	۲۴	مدارا با پدر و مادر	مدارای با اعضای خانواده
مدارا در عین تادیب و تربیت	«وَأَعِنِّي عَلَى تَرْبِيَتِهِمْ وَ تَأْدِيبِهِمْ، وَ بَرِّهِمْ» "خدایا مرا یاری فرما که فرزندانم را بیروم و ادب نمایم و به آنان مهربانی کنم"	۵	۲۵	مدارا با فرزندان	
مدارا ایجاد کننده مهر و محبت	«وَمِنْ حُبِّ الْمُدَّارِينَ تَصْحِيحُ الْمَقَّةِ، وَ مِنْ رَدِّ الْمُؤَلَّبِ سَبِينِ كَرَمِ الْعَشْرَةِ» "بارلها، دوستی کسانی را که با مدارا برخورد می کنند به محبت واقعی و برخوردهای و هن آور را به معاشرت های کریمانه تبدیل بفرما"	۷	۲۰	مدارا با همسر	

بنابراین، همانگونه که خداوند با مردم مدارا می‌کند، بر بندگان خدا نیز لازم است تا به رنگ خدا در آیند و با دیگران مدارا کنند. امام سجاد^{علیه‌السلام} در دعای ۲۰ صحیفه، معروف به دعای مکارم الاخلاق، فراز ۱۸ از خداوند اینچنین درخواست می‌کند: «وَاجْعَلْنِي مِنْ اَهْلِ السَّادَاتِ». "پروردگارا مرا جزء پایداران و ثابت‌قدمان قرار ده" (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۲۲). در تعاملات اجتماعی و خانوادگی خود کنترلی و بالابردن آستانه صبر و تحمل از اهمیت خاصی برخوردار است. اما تذکر این نکته نیز مهم است که، ثبات قدم و شکیبایی در برابر مشکلات، و گفتار و رفتارهای غیر منطقی برخی از افراد، آنقدر سخت و دشوار است که خیلی از افراد از پس انجام آن بر نمی‌آید و با عدم کنترل خشم و هیجانات خود، در مواردی، مرتکب پرخاشگری و ناراحتی‌های روانی، نزاع و... می‌شوند. امام سجاد^{علیه‌السلام} به منظور کاهش ناهنجاری‌ها، افزایش آستانه تحمل و مدیریت خشم را توصیه نموده است. ایشان در دعای مکارم الاخلاق، فراز دهم می‌فرماید:

«وَ حَلِّئِي بِحَلِيَّةِ الصَّالِحِينَ، وَ اَلْبَسْنِي زِيْنَةَ الْمُتَّقِينَ، فَي بَسْطِ الْعَدْلِ، وَ كَظْمِ الْغَيْظِ، وَ اِطْفَاءِ النَّارِ». "مرا به زیور صلاح آراسته گردان و خلعت پارسائی ببوشان، تا داد گستر باشم و خشم فرو برم و آتش فتنه را بنشانم".

امام^{علیه‌السلام} در بیش از ۳۲ فراز از صحیفه سجادیه از واژه خشم (غضب، سخط و غیظ) استفاده کرده است. ایشان در دعای ۱۶ فراز ۸، پیشی گرفتن لطف و رحمت خدا بر قهر و غضبش را به بندگان متذکر می‌شود. همچنین در دعای هشتم فراز اول، از تندی خشم بر دیگران به خدا پناه می‌برد.

امام صادق (ع) در رابطه با خودکنترلی و مدیریت خشم فرمودند: «جرعه خشمی را که دین‌باور می‌نوشد، محبوب‌ترین جرعه در نزد خداوند است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳/۶۶). و در جای دیگری فرمود: «مَا تَجَرَّعْتُ جُرْعَةً اَحَبَّ اِلَيَّ مِنْ جُرْعَةِ غَيْظٍ لَا اَكْفِي بِهَا صَاحِبِهَا» «هیچ نوشیدنی برای من لذت بخش‌تر از آن نیست که خشم خود را فرو ببرم و کسی را که مورد خشم واقع شده را مجازات نکنم» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۰۳/۴۶).

ایشان درباره پاداش این شکیبایی می‌فرمود: زمانی که رستاخیز فرا رسد، سروش آوا می‌دهد، اهل فضیلت و برتری به پاخیزند. پس گروهی پیش از حساب بر می‌خیزند. به آنان گفته می‌شود، به بهشت بروید. فرشتگان با روی گشاده از آنها می‌پرسند، کجا می‌روید؟ می‌گویند، به بهشت.

می‌پرسند، چرا شایسته بهشت شدید؟ پاسخ می‌دهند ما کسانی بودیم که اگر کسی با نادانی با ما برخورد می‌کرد، بردباری می‌ورزیدیم (شریف قرشی، ۱۳۷۳:۶۰).

مدارا با ارحام و خویشاوندان

سیدالساجدین علیه السلام در برخورد با ارحام و خویشاوندان، بر رفق و مدارا دارد. ارحام، که در منابع دینی حفظ ارتباط با آنان واجب، و قطع رابطه با آنان حرام اعلام شده، شامل هر خویشاوندی نسبی است که، به خویشی معروف باشد، اگرچه نسبتش بسیار دور باشد و محرمیتی هم در میان نباشد (نراقی، ۱۳۸۴:۴۰۶).

در جدول ذیل به مدارا با خویشاوندان از منظر صحیفه سجاده‌په پرداخته شد.

جدول شماره ۳: مدارای با خویشاوندان

مضمون اصلی	مضمون فرعی	دعاها	فرازها	مصادیق	پیام
مدارای با خویشاوندان	مدارا با خانواده	۲۰	۱۰	«وَ حَلِّئِي بِحَلِيَّةِ الصَّالِحِينَ، وَ أَلْبِسِي زِينَةَ الْمُتَّقِينَ، فِي بَسْطِ الْعَدْلِ، وَ كَطْمِ الْغَيْظِ، وَ إِطْفَاءِ النَّائِرَةِ». "مرا به زیور صلاح آراسته گردان و خلعت پارسائی بپوشان، تا دادگستر باشم و خشم فرو برم و آتش فتنه را بنشانم."	مدیریت خشم و افزایش آستانه تحمل در خانواده و اجتماع
	مدارا با ارحام	۲۰	۷	«وَ وَقَفْنَا فِيهِ لِأَنْ نَصِلَ أَرْحَامَنَا بِالْبِرِّ وَ الصَّبْرِ». "توفیقمان ده، با نیکی و احسان، به سوی خویشان خود رویم." «وَ مِنْ عُقُوقِ ذَوِي الْأَرْحَامِ الْمَبْرُةِ» "گسستن خویشاوندان را به خوشرفتاری"	ارتباط با ارحام از طریق نیکی و احسان، خوشرفتاری و یاری

ایشان در فرازی از دعای آغاز ماه مبارک رمضان، یعنی دعای ۴۴ فراز ۱۰، از خداوند رفیق و مهربانی و مدارا نسبت به خویشان و نزدیکان را درخواست کرده و بر همدردی و کمک به آنان با جان و مال و هر چه خیر است و در توان انسان است سفارش می‌کند. امام می‌فرماید:

«وَوَقَفْنَا فِيهِ لِأَنَّ نَصِيلَ أَرْحَامِنَا بِالْبِرِّ وَالصَّلَاةِ، وَ أَنْ نَتَعَاهَدَ جِيرَانَنَا بِالْإِقْضَالِ وَالْعَطِيَّةِ، وَأَنْ نُخَلِّصَ أَمْوَالَنَا مِنَ التَّبِعَاتِ، وَأَنْ نُطَهِّرَهَا بِإِخْرَاجِ الزُّكُوتِ، وَأَنْ نُرَاجِعَ مَنْ هَاجَرَنَا، وَأَنْ نُنْصِفَ مَنْ ظَلَمَنَا، وَأَنْ نُسَالِمَ مَنْ عَادَانَا حَاشَى مَنْ عُوِدِي فِيكَ وَ لَكَ، فَإِنَّهُ الْعَدُوُّ الَّذِي لَأُتَوَالِيهِ، وَالْحِزْبُ الَّذِي لَأُتَصَافِيهِ» (رضایی، ۱۳۹۰: ۲۳۴).

"پروردگارا، در این ماه توفیقمان ده، با نیکی و احسان، به سوی خویشان خود رویم، و با بخشش و عطایا همسایگان خود را حفظ و رعایت کنیم، و اموال خود را از حقوق مردم بیبراییم، و با جدا کردن زکات پاکیزه نماییم، و با کسی که از ما دوری گزیده آشتی کنیم و با آن که بر ما ستم نموده، از مقتضای انصاف درنگ‌دریم، و با آن که با ما دشمنی ورزیده صلح کنیم، مگر کسی که در راه تو و برای تو با آن دشمن شده‌ایم، که او دشمنی است که با وی دوستی نمی‌کنیم، و از حزبی است که با آن نیرنگ و یکدل نمی‌شویم."

امام علیه السلام در این فراز، ضمن توجه به رفیق و مدارا به یکی از مهم‌ترین مهارت‌های اجتماعی، یعنی تعامل با بستگان و خویشاوندان پرداخته است. در سخنان دیگر امام سجاد علیه السلام مانند فراز یاد شده، مهم‌ترین سفارش در مورد خویشاوندان، حفظ ارتباط با آنان است که از طریق نیکی و احسان، خوشرفتاری و یاری آنان محقق می‌شود. ایشان در دعای بیستم معروف به مکارم الاخلاق، فراز هفتم، ضمن برشمردن علل و منشاء اختلافات بین افراد، از خدا می‌خواهد پیوند گسستن خویشاوندان را به پیوستن و نیکوکاری مبدل سازد. ایشان می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ، وَ أَبْدِلْنِي مِنْ بَغْضَةِ أَهْلِ الشَّنَانِ الْمَحَبَّةَ، وَ مِنْ حَسَدِ أَهْلِ الْبُغْيِ الْمَوَدَّةَ، وَ مِنْ ظَنِّهِ أَهْلِ الصَّلَاحِ التَّقَى، وَ مِنْ عَدَاوَةِ الْأَذْيَانِ الْوَلَايَةَ، وَ مِنْ عُقُوقِ ذَوِي الْأَرْحَامِ الْمُبَرَّةَ، وَ مِنْ خِدْلَانِ الْأَقْرَبِينَ النُّصْرَةَ، وَ مِنْ حُبِّ الْمُدَارِينَ تَصْحِيحَ الْمَقْهَةِ، وَ مِنْ رَدِّ الْمُلَابَسِينَ كَرَمَ الْعِشْرَةِ، وَ مِنْ مَرَارَةِ خَوْفِ الظَّالِمِينَ حَلَاوَةَ الْأَمْنَةِ»

"بار خدایا بر محمد و آلش درود فرست، و شدت کینه کینه‌توزان را به محبت، و حسد اهل تجاوز را به مودت، و بدگمانی اهل صلاح را به اطمینان، و دشمنی نزدیکان را به دوستی، و

گسستن خویشاوندان را به خوشرفتاری، و رو بر تافتن نزدیکان را از یاری نمودن به یاری، و دوستی ظاهر سازان را به دوستی حقیقی، و خوارانگاشتن مصاحبان را به حُسن رفتار، و تلخی ترس از ظالمان را به شیرینی ایمنی مبدل ساز" (رضایی، ۱۱۸: ۱۳۹۰)

یکی از توصیه‌های ایشان فراز بعدی نیز، پیوند با بریدگان است که با این عبارت در دعای ۲۰، فراز ۹ آمده است: «وَأَكْفِي مَنْ قَطَعَنِي بِالصَّلَاةِ».

"خدایا مرا توفیق ده با آن کس که رشته مودت بریده است، پیوندم" (رضایی، ۱۱۸: ۱۳۹۰).

این دعا شاید به صورت اختصاصی برای خویشاوندان نباشد ولی یکی از موارد برجسته آن، پیوند با خویشان است.

امام زین العابدین علیه السلام پسرعمومی داشت که از آن حضرت بدگویی کرده بود، حضرت هر شب به شکل ناشناس به خانه او می‌رفت و برای او درهم و دیناری چند می‌برد و او را بی‌نیاز می‌ساخت. آن شخص می‌گرفت و می‌گفت: خدا به علی بن حسین خیر ندهد که از حال من بی‌خبر است و برابر وظیفه خویشاوندی خود رفتار نمی‌کند. حضرت در طول این مدّت آن سخنان نامربوط را می‌شنید و تحمل می‌کرد و خود را معرفی نمی‌کرد و ناشناس بود تا این که پس از شهادت آن بزرگوار، هنگامی که عموزاده انعام دهنده خود را شناخت، بسوی قبر ایشان شتافت و در کنار مزار ایشان سخت گریست (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۹/۱۱).

البته در مقابل باید از دوستی و معاشرت با انسان‌های بدکردار و بدسرشت و کسانی که آگاهانه از مسیر هدایت الهی خارج شده‌اند، پرهیز کرد. حضرت سجاد علیه السلام درباره دوست‌گزینی در دعای ۲۱، فراز ۱۱ اینگونه توصیه می‌فرماید: «وَأَلْبَسْ قَلْبِي الْوَحْشَةَ مِنْ شِرَارِ خَلْقِكَ وَهَبْ لِي الْإِنْسَ بَكَ وَبِأَوْلِيَائِكَ وَأَهْلِ طَاعَتِكَ».

"و در دلم انداز که از مردمان بدکردار بترسم و نصیبم کن که با دوستان تو و بندگان فرمانبرت خو بگیرم" (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۳۲)

مدارا با والدین

از آنجاکه رکن اصلی در نهاد خانواده پدر و مادر هستند، در صحیفه سجاده‌یه جایگاه ویژه آنان روشن گشته و از حقوق بی‌مانند آنان سخن رفته است.

مسئله مدارا با والدین آن‌چنان حائز اهمیت است که حتی بدرفتاری آنها با فرزند و یا قصورات احتمالی ایشان در امر تربیت، مانع از رفق و مدارا با ایشان نمی‌شود. امام سجاد علیه‌السلام در دعای بیست و چهارم فراز پنجم، می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي أَهَابُهُمَا هَيْبَةَ السُّلْطَانِ الْعَسُوفِ وَأَبْرُهُمَا بَرَّ الْأُمِّ الرَّئُوفِ واجْعَلْ طَاعَتِي لِوَالِدَيَّْ وَ بَرِّي بِهِمَا أَقْرَبَ لِعَيْنِي مِنْ رَقْدَةِ الْوَسْطَانِ».

"خدایا چنان کن که از هیبت پدر و مادرم چون از هیبت سلطان خود کامه بیمناک باشم و به آن دو چون مادری مهربان نیکی نمایم و اطاعت از آنان و نیکی به هر دوی آنان را در نظرم از لذت خواب در چشم خواب آلوده شیرین تر قرار ده" (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۴۴).

در این فراز، امامعلیه‌السلام به دو عمل متضاد اشاره کرده است. هیبت، شکوه و اقتدار والدین که به جهت رعایت ادب، نوعی فاصله ایجاد می‌کند و در عین حال مهربانی و لطف که باعث نزدیکی فرزند به پدر و مادر می‌شود. این مطلب بسیار زیبا بیان شده و حاکی از اهمیت هر دو موضوع اقتدار و مهربانی، توأمان با یکدیگر است.

طبق فرمایش امام سجاد علیه‌السلام باید با والدین بصورت خوشایند و با لحن آرام و کلام متین سخن گفت و از عبارات‌های مودبانه استفاده نمود، و الا رعایت لحن و تن صدا بدون توجه به متن سخن حفظ ظاهری است که از محتوای مطلوب تهی است، و نه تنها تأثیری به دنبال ندارد، چه بسا چون زهری کشنده و آزار دهنده به قلب شنونده فرو رود. بنابر این رعایت لحن و محتوا هر دو الزامی است. ایشان در فراز ششم از این دعا می‌فرماید: «اللَّهُمَّ خَفِضْ لَّهُمَا صَوْتِي وَأَطِبْ لَّهُمَا كَلَامِي وَ اَلِنْ لَّهُمَا عَرِيكَتِي وَ اَعْطِفْ عَلَيْهِمَا قَلْبِي وَ صَيِّرْنِي بِهِمَا رَفِيقًا وَ عَلَيْهِمَا شَفِيقًا».

"خداوندا صدایم را در محضر آنان ملایم کن و گفتارم را بر آنان دلنشین فرما و خویم را نسبت به آنان نرمی عنایت کن و قلبم را بر هر دو مهربان ساز و مرا نسبت به هر دو خوش رفتار و دلسوز قرار ده" (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۴۶). بنابر این نرم خویی و فروتنی درپیشگاه والدین یکی از جلوه‌های ویژه مدارا با آن دو بزرگوار است.

امام علیه‌السلام در باب جلوه‌های مدارای والدین با فرزند در روزگار کودکی و خردسالی بیان می‌دارد که: «اللَّهُمَّ اشْكُرْ لَهُمَا تَرْبِيَّتِي، وَ اَتْبِهْمَا عَلَيَّ تَكْرِمَتِي، وَ احْفَظْ لَهُمَا مَا حَفِظْتَاهُ مِنِّي فِي صِبْغَتِي».

"خداوندا هر دو را به پاس تربیت من جزای نیکو ده، و در مقابل آنکه مرا گرامی داشتند جزای خیر عطا فرما، و هر چه را در کودکی نسبت به من منظور داشته‌اند در حق ایشان منظور کن." (رضایی، ۱۴۶: ۱۳۹۰).

لذا حق آنها می‌داند که فرزندان، تا پایان عمر آنها، قدردان زحماتشان باشند و فداکاری‌های آنان را چون تابلویی در برابر خود تصور کنند و ذره‌ای در خدمت‌رسانی به ایشان کوتاهی نکنند. ایشان در فراز ۵ از همین دعا در مقام بیان مدارا با والدین، پیشنهاد می‌کند، فرزندان نیکی‌های والدین را معیار حقوق آنها بدانند و همیشه به دیده احترام و بزرگی به ایشان بنگرند. امام می‌فرماید: «وَأَسْتَكْبِرُ بِرَهْمَا بِي وَإِنْ قُلْتُ، وَأَسْتَقْبِلُ بِرِي بِهِمَا وَإِنْ كَثُرًا».

"خدایا! مرا چنین توفیق ده، که خوبی‌های پدر و مادرم را در حق خود زیاد انگارم اگر چه کم باشد، و خوبی خود را درباره ایشان اندک شمارم اگر چه بسیار باشد..." (رضایی، ۱۴۴: ۱۳۹۰). خدای متعال نیز در آیه ۲۳ سوره اسراء^۱ در باب گرامی داشت مقام والدین و عدم بی‌حرمتی به آنها، بر احسان به پدر و مادر و مصاحبت نیک با آنان تاکید دارد. فرزندی که به خداوند ایمان دارد، از جنبه شرعی وظیفه واجب و مسئولیت شرعی نسبت به پدر و مادر خویش برخوردار است. لذا باید با آنان به خوبی معاشرت و رفتار نماید.

تنها جایی که سرپیچی از آنان لازم است، آن هم به صورتی که آزرده خاطر نشوند، زمانی است که فرزند را به تخلف از انجام فرامین الهی دعوت کنند. اینجا اطاعت لازم نیست، ولی باید به نرمی و مدارا از اطاعت آنان سرپیچی کرد (انصاریان، ۱۳۸۹: ۲۰۳/۹).

امام علیه السلام در رساله حقوق، در بیان حق مادر می‌فرماید: "حق مادر این است که بدانی او تو را در جایی نگه داشته که کسی نگه نمی‌دارد و از میوه دلش به تو داده که کسی به کسی نمی‌دهد و از تو با همه وجودش از گوش و چشم و دست و پا و موی و پوست، با شادمانی و سرور نگهبان و نگهداری کرده و ناملایمات غم و اندوه و نگرانی‌ها را تحمل می‌کند و شادان و خرم است که تو را سیر نماید و خود گرسنه بماند، تو را بپوشاند و خود برهنه باشد، تو را سیراب

۱. «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحْتَضِمُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٌ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا»؛ پروردگار تو مقرر کرد که جز او را پرستید و به پدر و مادر [خود] احسان کنید. اگر یکی از آن دو یا هر دو، در کنار تو به سالخوردگی رسیدند به آنها [حتی] «اُف» مگو و به آنان پرخاش مکن و با آنها سخنی شایسته بگوی.

کند و خود تشنه بماند، خود در آفتاب باشد و بر تو سایه افکند، با تحمل مشقت، آرامش و تنعم تو را فراهم آورد و با پذیرش رنج بیخوابی، تو را از لذت خواب بهره مند سازد، شکمش ظرف وجود تو و دامنش پناهگاه امن تو و سینه‌اش چشمه جوشانی برای رفع عطش تو و جانش فدای تو شده و..."

تلاش‌ها و بی‌خوابی‌های مادر، برای رشد و تربیت فرزند در کنار زحمات طاقت فرسای پدر به واسطه تأمین نیازهای فرزندان، حق بزرگی برای آنان ایجاد می‌کند. علاوه بر آن، اصالت خانوادگی، یا همان اصل و ریشه انسان از پدر اوست. امام سجاد علیه السلام در این رابطه می‌فرماید: «فَتَعَلَّمُ أَنَّهُ أَصْلُكَ» (حرانی، ۱۳۹۳: ۲۶۳)، بدان اصل تو، پدر توست، لذا بر فرزندان لازم است که بخاطر این زحمات طاقت فرسای والدین، اولاً: با نرمی و رفق و مدارا و محبت با آنان رفتار کنند. همانگونه که امام در دعای ۲۴ فراز ششم فرمود: «وَاعْطِفْ عَلَيْهِمَا قَلْبِي، وَصَيِّرْنِي بِهِمَا رَفِيقًا، وَعَلَيْهِمَا شَفِيقًا.» "و قلبم را به آنها مهربان ساز. مرا به هر دو خوش رفتار و دل سوز قرار بده" (رضایی، ۱۴۶: ۱۳۹۰).

ثانیاً: بصورت مداوم چه در حیات و چه در ممات یاد آنان باشند. این یاد دائمی و همیشگی آنقدر مهم است که امام در دعای ۲۴، فراز سیزدهم از خدا می‌خواهد: «اللَّهُمَّ لَا تُسْنِنِي ذِكْرَهُمَا فِي أَدْبَارِ صَلَوَاتِي، وَفِي إِيْتِي مِنْ آتَاءِ لَيْلِي، وَفِي كُلِّ سَاعَةٍ مِنْ سَاعَاتِ نَهَارِي.» یعنی "خداوند! چنان کن که پس از هر نماز خود، و در هر زمان دیگری از شب، و در هر ساعتی از روز، یاد ایشان را فراموش نکنم" (رضایی، ۱۴۸: ۱۳۹۰). امام علیه السلام سفارش ویژه به نکوداشت و زنده نگه داشتن یاد والدین در طول شبانه روز دارند. ایشان دعای در حق آنان بعد از نماز را به گونه ای سفارش می‌کنند که گویا، این دعا جزئی از تعقیبات نماز است.

ثالثاً: کمک و یاور همیشگی برایشان باشند. امام علیه السلام به فرزندان گوش زد می‌کند که در همه حال قدردان زحمات والدین باشند و ضمن مدارا با آنان، در همه امور و در همه حال یاریگرشان باشند. ایشان در دعای ۲۵، فراز چهارم از خدا می‌خواهد: «اللَّهُمَّ اشْدُدْ بِهِمْ عَضُدِي، وَاقِمْ بِهِمْ أَوْدِي، ...، وَاعْنِي بِهِمْ عَلَي حَاجَتِي.»

یعنی "خداوند! بازویم را به وجودشان نیرومند، و اختلال امورم را به آنان اصلاح فرما ... به دست آنان در برآمدن نیازم مرا یاری ده" (رضایی، ۱۵۰: ۱۳۹۰).

همچنین، گاهی در رفتار برخی از والدین ناهنجاری‌های مشاهده می‌شود، مثلاً برخی از والدین، بین فرزندان تفاوت و گاه تبعیض قائل می‌شوند یا نسبت به آنان پرخاشگری می‌کنند، که موجب دلخوری برخی فرزندان می‌شود. امام علیه السلام، فرزندان را در اینگونه موارد دعوت به رفق و مدارا می‌کند و از هرگونه واکنش منفی و عمل متقابل باز می‌دارد. ایشان در آن‌باره در دعای ۲۴ فراز نهم یادآور می‌شود:

«اللَّهُمَّ وَمَا تَعَدَّيَا عَلَيَّ فِيهِ مِنْ قَوْلٍ، أَوْ أَسْرَفًا عَلَيَّ فِيهِ مِنْ فِعْلٍ، أَوْ ضَيْعَاءَ لِي مِنْ حَقٍّ، أَوْ فَصْرًا بِي عَنْهُ مِنْ وَاجِبٍ فَقَدْ وَهَبْتَهُ لِهَمَّا، وَجُدَّتْ بِهِ عَلَيَّهِمَا وَرَغِبْتُ إِلَيْكَ فِي وَضْعِ تَبِعْتَهُ عَنْهُمَا، وَ... فَهُمَا أَوْجَبُ حَقًّا عَلَيَّ، وَأَقْدَمُ إِحْسَانًا إِلَيَّ، وَأَعْظَمُ مَنَّةً لَدَيَّ مِنْ أَنْ أَقَاصَهُمَا بَعْدَلٍ، أَوْ أَجَازِيَهُمَا عَلَيَّ مِثْلٍ...»

"خداوندا، هر پرخاشگری که در گفتار با من کردند، یا هر زیاده‌روی که در رفتار درباره من روا داشتند، یا هر حقی را که از من فرو گذاشتند، یا هر وظیفه‌ای را که در انجام آن درباره من کوتاهی کردند، من همه اینها را بخشیدم و آن را به ایشان تقدیم کردم، و از تو می‌خواهم که پیامدهای آنرا از دوششان برداری... ای پروردگار من! زیرا که حقوق آنان بر من واجب‌تر است و در نیکی کردن به من پیش دست‌ترند، و نعمت‌هایشان بر من بزرگ‌تر از آن است که ایشان را مواخذه کنم، یا بتوانم به آنان پاداشی برابر دهم..." (رضایی، ۱۴۶: ۱۳۹۰).

همانگونه که ذکر شده، امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه، روش‌های رفتار توامان با مدارا با والدین را، اینگونه متذکر می‌شود: حفظ شخصیت والدین، خوش رفتاری، اطاعت، مقدم داشتن خواست و رضایت ایشان بر خود، نیکوکاری برایشان هرچند کم باشد، زیاد دانستن نیکوکاری ایشان بر خود هرچند کم، و کم دانستن نیکوکاری خود نسبت به آنها هرچند زیاد باشد، آهسته و زیبا سخن گفتن، نرم خوی و مهربان بودن، رفیق شفیق ایشان بودن.

مدارای والدین با فرزندان

بی تردید، تربیت صحیح و اصولی فرزندان، موجبات رشد و تعالی جسمی و روحی آنان را فراهم می‌آورد. امام سجاد علیه السلام در دعای ۲۴، فراز ۷ به پاس تربیت فرزند در سنین کودکی از خداوند برای والدین طلب مغفرت می‌کند.^۱ زیرا، تربیت و جامعه‌پذیری کودکان در خانواده،

۱. می‌فرماید: «اللَّهُمَّ اشْكُرْ لِهَمَّا تَرْبِيَّتِي».

آگاهانه یا ناخودآگاه توسط والدین صورت می‌گیرد و طی این فرایند کودک ناتوان به تدریج، به شخص آگاه، دانا و ورزیده در شیوه‌های فرهنگی که در آن متولد شده است، تبدیل می‌شود (گیدنز، ۱۳۷۶: ۶۷). تربیت فرزندان آیین و اصولی دارد که اول باید آنرا شناخت و سپس درباره فرزندان به کاربرد تا نتیجه مطلوب به دست آید. یکی از این اصول تربیتی که در صحیفه سجادیه مورد تاکید است، اصل مدارا می‌باشد.

امام سجاد علیه السلام در دعای ۲۵ در فراز ۵، از خداوند برای تربیت و تادیب فرزندان کمک و یاری می‌خواهد، این مساله نشان دهنده اهمیت و جایگاه ویژه تربیت در سیره اهل بیت است. همچنین ایشان، بر ملاحظت و مدارا در فرزندپروری تاکید دارند. ایشان می‌فرماید: «وَأَعِنِّي عَلَى تَرْبِيَتِهِمْ وَتَأْدِيبِهِمْ، وَبِرِّهِمْ» "خدایا مرا یاری فرما که فرزندانم را پرورم و ادب نمایم و به آنان مهربانی کنم" (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۵۱). مهربانی در کنار تادیب و تربیت، از مصادیق عینی مداراست. زیرا حلم و مدارا و نرمخویی در اولویت قرار دارد و خشونت و سختگیری در گام بعدی تربیت و به عبارتی آخرین تیر ترکش مربی است.

از مصادیق دیگر مدارا در صحیفه سجادیه فراز ۴ از دعای ۲۵ است. امام سجاد علیه السلام در این فراز می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ اشْدُدْ بِهِمْ عَضُدِي، وَاقِمْ بِهِمْ أَوْدِي، وَكثِّرْ بِهِمْ عَدَدِي، وَزَيِّنْ بِهِمْ مَحْضَرِي، وَأَخِي بِهِمْ ذِكْرِي، وَاكْفِنِي بِهِمْ فِي غَيْبِي، وَأَعِنِّي بِهِمْ عَلَى حَاجَتِي، وَأَجْعَلْهُمْ لِي مُجِيبِينَ، وَعَلَى حَدِيثِي مُقْبِلِينَ مُسْتَقِيمِينَ لِي، مُطِيعِينَ، غَيْرَ عَاصِينَ وَكَأَقَابِينَ وَكَأَمُخَالِفِينَ وَكَأَخَاطِئِينَ»

"خدایا بازویم را بوسیله ایشان سخت گردان. و اختلال حالم را به ایشان اصلاح کن، و جمعیت مرا به ایشان فزونی ده، و محضر مرا به وجودشان بیارای، و نامم را به وسیله ایشان زنده بدار، و ایشان را در غیابم جانشین من ساز، و به وسیله آنان مرا بر قضاء حاجتم یاری ده، و ایشان را دوستدار من و مهربان بر من و متوجه به من و در نیکی بر من مستقیم و در برابر فرمان من مطیع قرار ده، که نسبت به من نافرمانی و بدی و مخالفت و خطا نکنند" (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۵۰). اگر مدارا با فرزندان نباشد، ممکن است آنها از اطراف والدین پراکنده شوند، یا نافرمانی کنند. لذا در این فراز امام از خداوند مدارای طرفین را در خواست می‌کند.

بی شک، زندگی باید با تدبیر همراه باشد و برای مدارا حد و مرزی قائل شد. امام در دعای ۲۵ فراز ۳، ضمن توصیه به مدارای فرزندان با دوستان خدا، آنها را به دشمنی با دشمنان کینه‌جوی خدا، فرا می‌خواند. ایشان می‌فرماید: «وَاجْعَلْهُمْ أَتْرَارًا أَتَقِيَاءَ بُصْرَاءَ سَامِعِينَ مُطِيعِينَ لَكَ، وَ لِأَوْلِيَائِكَ مُحِبِّينَ مُنَاصِحِينَ، وَ لِجَمِيعِ أَغْدَائِكَ مُعَانِدِينَ وَ مُبْغِضِينَ، آمِينَ».

"و آنان را نیکوکارانی باتقوا و صاحبان بصیرت و شنوای حق و مطیع خود گردان و نسبت به اولیای خود عاشق و خیر خواه و نسبت به دشمنان دشمن و کینه‌توز قرار ده، الهی وضع فرزندانم اینچنین باد."

فرزندان باید به گونه‌ای تربیت شوند که بتوانند مرز بین خوبی‌ها و زشتی‌ها را بشناسند و با کمک عقل و عاطفه بتوانند گرایش به خوبی‌ها و تنفر از بدی‌ها را در وجود خویش نهادینه کنند. شناخت این مساله کمک زیادی به نوع تعامل و مدارا با دیگران خواهد کرد و مرزبندی بین محور خیر و شر را به بشر آموزش می‌دهد. امام در دعای ۴۷ فراز ۱۰۶ می‌فرماید: «وَ أَشْعُرُ قَلْبِي لِالْأَزْدِجَارَ عَنْ قَبَائِحِ السَّيِّئَاتِ، وَ فَوَاضِحِ الْحَوْبَاتِ». "خدایا... و به دل من، از کارهای زشت و گناهان مایه رسوایی، بیزاری بیاموز..."

مدارا پیامدها و آثار مثبت زیادی دارد، امام در دعای ۲۵ فراز اول و دوم به آن اشاره دارد. ایشان می‌فرماید: «اللَّهُمَّ وَ مَنْ عَلَى بَقَاءِ وُلْدِي وَ بِإِصْلَاحِهِمْ لِي وَ بِإِتْمَاعِي بِهِمْ. إِلَهِي امْدُدْ لِي فِي أَعْمَارِهِمْ، وَ زِدْ لِي فِي آجَالِهِمْ، وَ رَبِّ لِي صَغِيرَهُمْ، وَ قَوْلِي ضَعِيفَهُمْ، وَ أَصِحِّ لِي أَوْلَادَهُمْ وَ أَدْيَانَهُمْ وَ أَخْلَاقَهُمْ، وَ عَافِهِمْ فِي أَنْفُسِهِمْ وَ فِي جَوَارِحِهِمْ وَ فِي كُلِّ مَا عُنَيْتُ بِهِ مِنْ أَمْرِهِمْ، وَ أَدْرِ لِي وَ عَلَيَّ يَدِي أَرْزَاقَهُمْ».

"خداوندا بر من منت گذار به بقای فرزندانم و به شایسته نمودن ایشان برای من و به برخوردارم من از آنان."

خداوندا عمر آنان را برای من طولانی گردان، و بر ایام زندگی شان برای من بیفز، و خردسالشان را برایم تربیت کن، و ناتوانشان را برایم نیرو ده، و بدن‌ها و دینشان و اخلاقشان را برایم به سلامت دار، و آنان را در جان و اعضا، و هر کارشان که به آن اهتمام دارم عافیت بخش، و برای من و به دست من روزی آنان را وسعت ده."

مدارا با مردم، آثار و پیامدهای بسیار زیادی دارد که در روایات ائمه معصومین به آن اشاره شده است؛ مانند: خیر و برکت، بهره مندی و خوشبختی، امنیت، محبت، مسالمت و کینه زدایی، موفقیت و پایداری، فراوانی رزق و روزی (معاونت پژوهش، ۱: ۳۰۸/۱۳۸۸-۳۱۴). همچنین مدارا، فضیلت‌های بسیاری را در درون خود جای داده است از قبیل فروتنی، انسان‌دوستی، بردباری، خویش‌داری، فروبردن خشم، دوری از کینه توزی، دوری از خشونت و سختگیری، ترک ستیزه جویی و آسان‌گیری (حسن زاده، ۱۳۹۷: ۱).

همچنانکه در آموزه‌های امام سجاده علیه السلام ملاحظه شد، ایشان بر مساله مدارا در تربیت فرزندان تاکید دارند و آن مولفه زندگی‌ساز را در سیره عملی خود نیز عملی ساختند. ایشان به مدد سازگاری و مدارا توانستند فرزندان تاریخی‌ساز با رفتاری مبتنی بر مهرورزی و احترام متقابل تربیت کنند، و علاوه بر آن با انشای صحیفه سجاده، تعالیم مبتنی بر شیوه‌های مدیریت عاطفی را به بشر آموزش دهد.

مدارا با همسر

عدم توانایی مدیریت هیجانی و عاطفی از طرف همسران موجب درگیری بین آنان شده و آرامش و مسرت محیط خانواده و استحکام نهاد خانواده را با چالش مواجه خواهد کرد. درحالی که مدارای همسران با یکدیگر، می‌تواند به کنترل اوضاع و جلوگیری از وقوع تنش کمک کرده و نشاط و آرامش پایدار را در نهاد خانواده تقویت نماید.

در منابع دینی، سازگاری و مدارا نخستین مورد از ضرورت‌های تعامل موفق مرد با همسرش معرفی شده است.^۱ حضرت امام سجاده (ع) در دعای مکارم الاخلاق فراز هفتم از خداوند می‌خواهد:

"بارلها، دوستی کسانی را که با مدارا برخورد می‌کنند به محبت واقعی و برخوردهای و هن‌آور را به معاشرت‌های کریمانه تبدیل بفرما".^۲

۱. «لا غنی بالزوج عن ثلاثة أشياء فيما بينه وبين زوجته و هي: الموافقة ليجتلب بها موافقتها و محبتها و هواها، و حسن خلقه معها، و استعمالة استعماله قلبها بالهيئة الحسننة في عینها، و توسيعه علیها». امام صادق علیه السلام: شوهر در رابطه با همسرش از سه چیز بی‌نیاز نیست: سازگاری با او، تا بدین وسیله سازگاری و محبت و عشق او را به خود جلب کند، و خوش‌خویی با او و دلبری از او با آراستن خود در چشم وی، و فراهم آوردن امکانات رفاهی او (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۳۷/۷۸، ج ۷).
 ۲. «و من حب المدارین تصحیح الوقه، و من رد الملبسین کرّم العشرة» (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۱۸).

در حقیقت مدارا و سازگاری یک توانمندی است. قدرتی است که واکنش مناسب به تضادها و اختلافات بین همسرین را که ممکن است موجب بروز درگیری و همسر آزاری شود، مدیریت می‌کند. همسر شایسته در منابع دینی، همسر سازگار معرفی شده و از عوامل خوشبختی انسان برشمرده شده است.^۱ در همین راستا، در برخی از روایات، مردان به رعایت تمایل و خواسته همسر، در خصوص نوع و چینش لوازم منزل، سفارش شده‌اند.^۲

همچنین، آخرین سخنان رسول خدا (ص) در آستانه‌ی رحلت، توصیه به مدارا و مهربانی با همسر بوده است. ایشان می‌فرماید: «بهترین مردم در دین و ایمان، کسانی هستند که خوش‌خلق‌تر و نسبت به همسر (و خانواده) خود مهربان‌تر باشند و من از همه‌ی شما به همسر (و خانواده) خود مهربان‌ترم.»
«أحسن الناس إيماناً أحسنهم خلقاً أَلْفَهم بأهله و أنا أَلْفَكم بأهلی» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۸۷/۶۸).

به تعبیر مقام معظم رهبری، سازگاری وظیفه‌ای است که اسلام برعهده‌ی زوجین قرار داده و آنان باید سازگار باشند. هر دو باید با هم بسازند و بنا را بر این بگذارند که زندگی خانوادگی را سالم و کامل و آرام و همراه با محبت و عشق متقابل اداره کنند و این را ادامه دهند و حفظ کنند (حسینی خامنه‌ای، ۱۴۰۰: ۹۱-۹۲). اگر به این دستور اسلام در زندگی زناشویی عمل شود، هیچ خانواده‌ای از هم نمی‌پاشد و از بین نمی‌رود. متلاشی شدن خانواده‌ها بیشتر برای این است که زن و شوهر یکدیگر را ملاحظه و رعایت نمی‌کنند. مرد بلد نیست که رعایت کند و زن، بلد نیست که از عقل خویش بهره بگیرد. او تندی و خشونت می‌کند و این شکیبایی نمی‌کند. هم خشونت شوهر و هم سرکشی زن مشکل ساز است. اگر او خشونت نکند و اگر وقتی اشتباه کرد، این سرکشی نکند و یکدیگر را ملاحظه کنند و باهمدیگر بسازند، هیچ خانواده‌ای متلاشی نخواهد شد (حسینی خامنه‌ای، ۱۴۰۰: ۹۱).

۱. امام صادق (ع) می‌فرماید: «قال ابو عبدالله: ثلاثة من السعادة: الزوجه المواتيه و الاولاد البارون و الرجل یرزق معیشته بیلده یغدو الیاهله و یروح» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵/ ۲۵۸). سه چیز مایه خوشبختی است؛ همسر همراه، فرزندان نیکوکار و شغلی که در شهر فرد باشد و فرد پس از کار، نزد خانواده اش رفته و با آنها خوش باشد.

۲. امام حسین (ع) تکریم و گرمای داشت همسر و سازگاری و مدارا با او را به دوستانش سفارش می‌کند و در پاسخ اعتراض آنان که به فرش‌ها و پرده‌های نو در منزل آن حضرت اعتراض می‌کردند، فرمود: «انا نتزوج النساء فنعطینهم مهورهن فیشترین بها ما شئن لیس لنا فیه شیء؛ ما پس از ازدواج، مهریه‌ی زنان را پرداخت می‌کنیم، پس آنان هر چه را دوست داشته باشند می‌خرند و ما دخالتی نمی‌کنیم» (حرعاملی، ۱۴۱۴: ۳/ ۵۶۸).

کاوش در منابع اسلامی نشان می‌دهد، خصوصیات همسران سازگار و اهل مدارا عبارتند از: اِکرام و احترام به همسر (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۶۷/۲۰)؛ همکاری و خدمت به زن در امور منزل (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۷۳/۲۰)؛ روحیه‌ی عفو و بخشودگی و اِحسان به همسر (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۶۹/۲۰)؛ فرهنگ تشکر و هدیه دادن (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۲۷/۲۰)، همچنین اوصافی مانند: خوشرویی، صداقت و صمیمیت، داشتن روابط عاشقانه، خوش بینی، عفو و بخشودگی، چشم پوشی از خطاها، تعهد، عذرخواهی، احترام و تکریم به شخصیت همسر، وفای به عهد، هدیه دادن و قدردانی (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۱۴/۲۴۹، باب ۶۶-۷۵) را می‌توان از ویژگی‌های آنان دانست.

شیوه‌های گسترش رفق و مدارا در خانواده

در راستای عملیاتی کردن رفق و مدارا در بین اعضای خانواده و ارتقای تحکیم آن نظام، لازم است به روش‌های رفتاری زیر عمل شود. نهادینه کردن فرهنگ عفو و بخشش در بین اعضای خانواده، ترجیح صفت زیبای رحمت بر نِقمت و کینه جویی و انتقام، و رشد و پرورش فضیلت جویی و گرایش به خوبی‌ها و کمالات، در وجود انسان.

نمایه مفهومی شماره ۱: شیوه‌های گسترش مدارا در خانواده

اولاً، فرهنگ عفو و بخشش در بین اعضای خانواده نهادینه شود. زیرا، گاهی روابط بین اعضای خانواده به سبب تضاد منافع یا سوء تفاهم و سوء برداشت، دچار آسیب می‌شود، و در

بسیاری از موارد می‌توان با عذرخواهی از این بحران گذشت. منابع دینی ما عذرخواهی و عذرپذیری را امری پسندیده می‌دانند. بنابراین، همانگونه که توبه و اقرار به گناه در پیشگاه خدا فشار روانی فرد را کاهش می‌دهد، عذرخواهی و پوزش از دیگران هم موجب آرامش فرد و جامعه می‌شود (علی اکبری، ۱۴۴۳ق). در کنار این مساله، پذیرش عذر دیگران و عفو گذشت خطاهای آنان نیز توصیه شده است. چنانچه امام سجاد می‌فرماید: «هیچ کس نباشد که از تو عذرخواهی کند، مگر اینکه عذرش را بپذیری؛ اگر چه بدانی دروغ می‌گوید» (محمدی‌شهری، ۱۳۷۸: ۱۸۵۹/۳)

ترویج عفو و بخشش، یکی از زیباترین خصلت‌های انسان است که نه تنها مایه رضایت خالق است بلکه موجبات آرامش روح و روان خود فرد را نیز در پی دارد. در دعای ابوحمزه ثمالی، امام ضمن آموزش طلب عفو و بخشش، با ذکر صفت رحمت الهی به بندگان خطاکار، آنها را از یأس و ناامیدی برحذر می‌دارد. ایشان می‌فرماید: «أنت یا الهی أوسع فضلاً و أعظم حِلماً من أن تُقاسنی بفعلی و خطیئتی فالعفو فالعفو فالعفو». "ای خدایی که فضل بی پایان و بردباری عظیم تو برتر از آن است که مرا با گناهم مقایسه نمایی، از من در گذر" (طوسی، ۱۴۱۸ق: ۴۰۵-۴۱۶). همچنین در دعای ۱۲ گزیده‌ای از فراز هفتم تا فراز شانزدهم، از صحیفه سجادیه در اعتراف به گناه و طلب آمرزش از خداوند می‌فرماید:

«سُبْحَانَكَ لَا أَيْسُرُ مِنْكَ وَ قَدْ فَتَحْتَ لِي بَابَ التَّوْبَةِ إِلَيْكَ بَلْ أَقُولُ مَقَالَ الْعَبْدِ الذَّلِيلِ الظَّالِمِ لِنَفْسِهِ الْمُسْتَخْفِ بِحُرْمَةِ رَبِّهِ الَّذِي عَظَّمَتْ ذُنُوبَهُ فَجَلَّتْ، ... تَلَقَّاكَ بِالْإِنَابَةِ، وَ أَخْلَصَ لَكَ التَّوْبَةَ، فَقَامَ إِلَيْكَ بِقَلْبٍ طَاهِرٍ نَقِيٍّ، .. يَدْعُوكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ، ... وَ يَا أَعْطَفَ مَنْ أَطَافَ بِهِ الْمُسْتَغْفِرُونَ، .. وَ يَا مَنْ تَحَمَّنَ إِلَى خَلْقِهِ بِحُسْنِ التَّجَاوُزِ. .. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَ هَبْ لِي مَا يَجِبُ عَلَيَّ لَكَ، وَ عَافِنِي مِمَّا اسْتَوْجِبُهُ مِنْكَ، فَإِنَّكَ مَلِيٌّ بِالْعَفْوِ، مَرْجُوٌّ لِلْمَغْفَرَةِ، مَعْرُوفٌ بِالتَّجَاوُزِ، .. إِنَّكَ أَهْلُ التَّقْوَى وَ أَهْلُ الْمَغْفَرَةِ» (رضایی، ۱۳۹۰: ۷۸-۸۳).

"پاک و منزهی از تو ناامید نیستم در حالی که در توبه را به رویم گشوده‌ای بلکه سخن بنده ذلیل را به زبان می‌آورم بنده‌ای که به خود ستم کرده و حریم حرمت پروردگارش را سبک شمرده بنده‌ای که گناهش عظیم است و روی هم انباشته،... با ناله و انابه به سویت روی آورده و توبه اش را برای تو خالص ساخته پس با دلی پاک و پاکیزه به سویت برخاسته. و با این جملات

تو را می‌خواند: ای مهربانترین مهربانان، و ای عظوفتر از کسی که آمرزش خواهان گرد او کردند و ای کسی که به خاطر گذشت پسندیده ات آفریدگانت را به حمد خویش فراخوانده‌ای بر محمد و آلش درود فرست و از حقوقی که بر عهده من داری، بگذر و از عذابی که مستحق آنم معافم دار. زیرا که تو بر عفو و بخشش کمال قدرت را داری و به جهت آمرزش، موضع‌امیدی و به گذشت معروفی که تو شایسته آنی که از تو پروا کنند و اهل آمرزشی.

آن حضرت دیگران را نیز به گذشت و عفو سفارش می‌کرد و می‌فرمود: «إِنْ شَمَّكَ رَجُلٌ عَنْ يَمِينِكَ ثُمَّ تَحَوَّلَ إِلَى يَسَارِكَ وَاعْتَدَرَ إِلَيْكَ فَاقْبَلْ عُذْرَهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ق: ۱۴۱/۸۷). چنانچه شخصی از سمت راست تو را بدگویی کند و سپس برگردد و از سمت چپ بدنت عذرخواهی کند، عذرخواهی و پوزش او را پذیرا باش.

در تاریخ آمده است، روزی یکی از آشنایان امام سجاد علیه‌السلام به آن حضرت پرخاش کرد و سخنان زشتی گفت. پس از رفتن آن شخص، امام علیه‌السلام به یارانش فرمود: شما پرخاش و زشتی فلانی را نسبت به من مشاهده کردید، اینک همراه من بیایید تا پاسخ مرا هم ببینید. آنان به درب منزل آن شخص آمدند و او را صدا زدند. آن شخص به خیال این که امام و یارانش برای تلافی آمده‌اند، با آمادگی کامل از منزل خارج شد. وقتی رودروی امام قرار گرفت، آن حضرت فرمود: «ای برادر! تو لحظاتی پیش به من چنین و چنان گفتی؛ اگر من آنچنانم که تو گفتی، خدا از من درگذرد و اگر چنین نیستم که تو گفتی، خدا از تو درگذرد!» آن مرد با دیدن چنین برخورد نرم و بزرگووارانه از سوی امام، بسیار شرمنده و پشیمان شد، پیشانی امام را بوسید و عرض کرد: «شما از آنچه من گفتم، منزّه هستید. این منم که شایسته آن سخنان هستم» (مجلسی، ۱۴۰۳: ق: ۱۴۶/۵۴).

ثانیاً، رحمت بر نعمت رجحان داشته باشد. رحمت به معنی، مهربانی کردن، دلسوزی کردن، شفقت ورزیدن، از جرم و تقصیر کسی در گذشتن و عفو کردن (معین، ۱۳۸۱: ۱۶۴۲/۲)؛ و نعمت در لغت به معنای عتاب، انتقام، کینه‌کشی و پاداش به عقوبت (معین، ۱۳۸۱: ۴۷۹۷/۴). در تربیت اسلامی، بین اعضای خانواده باید فرهنگ مهربانی و گذشت بر انتقام و کینه‌جویی، غلبه کند. همچنین اعضای خانواده باید، رفتار مبتنی بر مهرورزی سازگارانه توأم با مدارا را جایگزین حس

انتقام جویی و نفرت کنند. حاصل این مساله، تبدیل شدن دشمنی‌ها به دوستی و تغییر فرصت‌های زندگی از تنش و اصطکاک با هم، به ارتباطات انسانی پویا و لذت بخش است. بنابراین، یکی از روش‌های گسترش رفق و مدارا در خانواده از منظر امام سجاد علیه السلام رجحان دادن رحمت بر نقامت است. خداوند متعال که رب السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ می‌باشد، رحمت را بر خود واجب کرده و می‌فرماید: «كُتِبَ عَلَيَّ نَفْسِي الرَّحْمَةَ» (انعام/۱۱). این توصیف خداوند از خود، گسترده و منحصر در گروه خاصی نیست. قرآن کریم می‌فرماید سرآغاز آموزش، داشتن صفت رحمانیت است (الرحمن/۱-۲). اتصاف انسان به صفت رحمت که پیش درآمد صفت مدارا است، باعث امنیت خاطر و آرامش طرف مقابل شده و باعث می‌شود به راحتی خواسته‌ها و نیازهایش را مطرح کند. همچنین، اگر خطایی از او سرزد، اشتباه خود را می‌پذیرد. امام سجاد علیه السلام در این باره در دعای شانزدهم، فراز پنجم می‌فرماید: «أَنْتَ الَّذِي وَسَّعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا» خدایا تو آن کسی هستی که رحمت و دانشت همه چیز را فراگرفته است (رضایی، ۱۳۹۰: ۹۶).

ثالثاً، حس فضیلت‌جویی در وجود انسان باید رشد کند و پرورش یابد. مقصود از فضیلت‌جویی، همان ارزش اخلاقی تثبیت شده در وجود انسان است (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶: ۱۲۲). گرایش به ارزش‌ها و فضایل اخلاقی مانند: حکمت، شجاعت، عفت، عدالت و... در فطرت پاک انسان‌ها وجود دارد. اما، شیطان با پیشروی گام به گام خود، انسان را از فضائل به سمت رذائل سوق می‌دهد.

پرورش حس فضیلت‌جویی، به عنوان یکی از اهداف تعلیم و تربیت در صحیفه سجادیه بویژه دعای مکارم الاخلاق مورد توجه حضرت قرار گرفته است. ایشان در این کتاب ارزشمند سعی کرده است با هدایت انسان در جهت شناخت مفهوم و مصداق فضیلت‌ها و رذیلت‌ها، و تقویت گرایش به فضایل و زدودن موانع این راه، انسان را در پرورش حس فضیلت‌جویی یاری نماید. امام سجاد علیه السلام بعنوان یک الگوهای تربیتی اخلاق محور در دعای بیستم صحیفه سجادیه، معروف به دعای «مکارم الأخلاق»، ضمن بیان فضائل و رذائل اخلاقی، در فراز سوم می‌فرماید: «وَأَعِزَّنِي وَلَا تَبْتَلِينِي بِالْكِبْرِ وَعَيْدِنِي لَكَ وَلَا تُفْسِدْ عِبَادَتِي بِالْعُجْبِ وَأَجْرِ لِلنَّاسِ عَلَيَّ يَدِي الْخَيْرَ وَلَا تَمَحِّقْهُ بِالْمَنِّ وَهَبْ لِي مَعَالِيَ الْأَخْلَاقِ وَأَعْصِمْنِي مِنَ الْفَخْرِ».

"خدایا مرا ارجمندم ساز و گرفتار کبرم مفرما و مرا بنده خود نما و بندگیم را به آلودگی خودپسندی تباه مکن. خیر و نیکی را برای تمام مردم به دست من جاری ساز و آن را از کدورت منت گذاری دور دار و خوی عالی را به من عنایت فرما و از فخر فروشی محافظتم کن" (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۱۶).

امام در این فرازها، به موانع فضائل اشاره می‌کند تا شناخت لازم برای تلاش در جهت تقویت فضائل اخلاقی فراهم آید. البته هدف تنها تقویت گرایش به فضیلت خواهی نیست؛ چرا که هستند انسان‌هایی که با وجود گرایش‌های قوی به فضائل، باز هم دچار خطا و اشتباه شده و چنین می‌پندارند که عملکردشان صحیح و مطابق با ارزش‌های اخلاقی است. امام سجاد علیه السلام، به دلیل احاطه ای که بر اخلاقیات و بینش انسان و شناخت خیر و صلاح آدمی دارد، در فراز دهم از دعای مکارم اخلاق، ضمن برشمردن مصادیق فضائل و رذائل، ما را در شناخت آن یاری می‌دهد و در مقابل خطا در یافتن مصادیق، بیمه می‌کند. آنجا که می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَحَلِّئِي بِحَلِيَّةِ الصَّالِحِينَ وَالْبَسْنِي زِينَةَ الْمُتَّقِينَ فِي بَسَطِ الْعَدْلِ وَكَطْمِ الْعَيْظِ وَإِطْفَاءِ النَّائِرَةِ وَضَمِّ أَهْلِ الْفُرْقَةِ وَإِصْلَاحِ ذَاتِ الْبَيْنِ وَإِفْشَاءِ الْعَارِفَةِ وَسِتْرِ الْعَائِبَةِ وَلِينِ الْغَرِيكَةِ وَخَفْضِ الْجَنَاحِ وَحُسْنِ السِّيَرَةِ وَسُكُونِ الرِّيحِ وَطِيبِ الْمُخَالَفَةِ وَالسَّبْقِ إِلَى الْفَضِيلَةِ وَإِثَارِ التَّفَضُّلِ وَتَرْكِ التَّغْيِيرِ الْإِفْضَالِ عَلَى غَيْرِ الْمُسْتَحَقِّ وَالْقَوْلِ بِالْحَقِّ وَإِنْ عَزَّ وَاسْتَقْلَالَ الْخَيْرِ وَإِنْ كَثُرَ مِنْ قَوْلِي وَفِعْلِي».

"و خدایا بر محمد و آلش درود فرست و مرا به زینت صالحان و شایستگان آراسته فرما و زیور پرهیزکاران را به من بپوشان. با گسترده شدن عدل و داد و فرو نشاندن خشم و خاموش کردن آتش دشمنی و جمع کردن پراکنده‌گان و اصلاح بین مردم و آشکار کردن کارهای خوب و پوشاندن عیوب و نرم خوایی و فروتنی و خوش رفتاری و سنگینی و حسن معاشرت و سبقت جویی به فضیلت و اختیار کردن تفضل بر دیگران و چشم پوشی از سرزنش دیگران و بخشش رایگان به غیرمستحق و گفتن سخن حق هر چند سنگین و گران باشد و ناچیز دانستن نیکی را در گفتار و رفتارم هر چند زیاد باشد" (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۲۰).

بنابر این، مدارا، نرم خوئی، خوش رفتاری و حسن معاشرت، کلید موفقیت هر انسانی در تعاملات با دیگران، بویژه در مقابل اعضای خانواده است.

امام سجاد علیه السلام در دعای هشتم، معروف به دعای پناه بردن به خدا از امور ناپسند و اخلاق زشت و کارهای بد، در فراز اول این دعا، در بیان مصادیق رذائل می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَيْجَانِ الْجَرِّصِ وَ سَوْرَةِ الْعُزْبِ وَ عَلْبَةِ الْحَسَدِ وَ ضَعْفِ الصَّبْرِ وَ قِلَّةِ الْقَنَاعَةِ وَ شَكَاةِ الْخُلُقِ وَ إِحْحَاحِ الشَّهْوَةِ وَ مَلَكَةِ الْحَمِيَّةِ وَ مُتَابَعَةِ الْهَوَى وَ مُخَالَفَةِ الْهُدَى»

"خدایا به تو پناه می‌آورم از طغیان آرزو، و تندی خشم، و چیرگی حسد، و سستی صبر، و کمی قناعت، و بدی اخلاق، و زیاده روی در شهوت، و پافشاری در تعصبات، و پیروی هوا و هوس، و مخالفت با هدایت" (رضایی، ۱۳۹۰: ۷۰).

برخی از این رذائل آسیب جدی به مقوله رفق و مدارا با اعضای خانواده و جامعه وارد می‌کند، که باید از آن اجتناب کرد.

از دیدگاه امام سجاد علیه السلام هدف غایی انسان رسیدن به مقام قرب الهی است، لذا شایسته است که انسان‌ها، تمام توان خود را صرف رسیدن به این درجه از رشد و کمال کنند. ایشان در دعای پنجم، فراز چهارم از درگاه قادر متعال اینگونه درخواست می‌کند:

«صَلِّ عَلَيَّ مُحَمَّدَ وَ آلِهِ وَ آدِنْنَا إِلَى قُرْبِكَ» "و ما را به آستان قرب خود نزدیک نما." (رضایی، ۱۳۹۰: ۵۴).

پیشوای چهارم (ع)، در قالب دعا و گفتگو با خداوند، نظام تربیتی اسلام را سامان بخشیده، و بر آن است تا زندگی بشر را با نام و یاد خدا و نزدیکی به او زینت بخشد، زیرا فضیلت جویی به طور اکمل در مقام قرب الهی نهفته است و کسی که به این مقام رسید، در رفق و مدارا با اعضای خانواده خویش و سایر هم‌نوعان تلاش می‌کند.

نتیجه گیری

یافته‌های این پژوهش نشان داد که در فرازهای متعددی از ادعیه صحیفه سجادیه، به موضوع نقش تربیتی مدارا در تحکیم نظام خانواده، تاکید شده است. امام سجاد علیه السلام مدارای خداوند با بندگان را، از سر رحمت، کرم و تفضل، اتمام نعمت و فراگیری احسان خدا بر انسان می‌داند. ایشان، عالی‌ترین مرتبه مدارا، را رفتار انسانی همراه با نرم‌خویی، خوش رفتاری و حسن معاشرت و توأمان با رحمت و عطف با همه مردم؛ بویژه اعضای خانواده معرفی می‌کند. موضوع مهم، حق

شناسی نسبت به والدین و مدارای با آنان، حتی در بدرفتاری یا کوتاهی‌های احتمالی آنان در فرزندان، موضوع مهمی است که امام علیه السلام در جای جای صحیفه، سفارش دارند و رفق و مهربانی با ایشان را توصیه کرده و به نرم‌خویی و فروتنی در برابر آنان تاکید دارند. سازگاری و مدارا در برابر فرزندان از سوی والدین و تلاش بر مدارا با آنان توصیه دیگر ایشان است. همچنین، بیان خصوصیات همسران سازگار و اهل مدارا و سفارش به مدارا با ناسازگاری‌های آنان موضوع دیگری است که در این پژوهش به آن اشاره شده است. امام علیه السلام بر مدارا با خویشاوندان و بستگان سفارش می‌کند و بر نیکی و احسان بر آنان تاکید دارد. همچنین، به برقراری ارتباط با خویشاوندانی که باهم قطع رابطه کرده‌اند سفارش نموده اما، از ارتباط با کسانی که بدسرشتند و از مسیر هدایت‌الهی خارج شده‌اند، پرهیز می‌دهد. همچنین با عفو و گذشت، رجحان رحمت بر نعمت و پرورش حس فضیلت‌جویی می‌توان رفق و مدارا را در خانواده گسترش داد و به این وسیله بنیان خانواده را استحکام بخشید.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- قرآن کریم.
- صحیفه سجاده، ترجمه رضایی، محمدمهدی (۱۳۹۰)، قم: دفتر نشر معارف.
- ابن منظور، محمدبن مکرم (۱۴۰۸ق)، *لسان العرب*، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- احمدی، فاطمه (۱۳۹۷)، *تاثیر مدرنیته بر خانواده*، مجله پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده، پیاپی (پاییز و زمستان)
- اسرار، مصطفی (۱۳۷۶)، *دانستنی‌های صحیفه سجاده*، تهران: کامران.
- امین عاملی، سیدمحسن (۱۴۱۳ق)، *اعیان الشیعه*، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- انصاریان، حسین (۱۳۸۹)، *تفسیر و شرح صحیفه سجاده*، قم: دارالعرفان.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۹۰)، *نهج الفصاحه*، قم: انتشارات دارالعلم.
- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۹۶)، *اهداف تربیت از دیدگاه اسلام*، تهران: انتشارات سمت.
- تمیمی‌آمدی، عبدالواحدبن محمد (۱۳۹۵)، *غررالحکم*، تهران: انتشارات موسسه فرهنگی دارالحدیث.
- توحیدی‌نژاد، علی (۱۳۹۲)، *مدارا و نقش آن در تحکیم و رشد خانواده*، نشریه حدیث حوزه، بهار و تابستان، شماره ۶.
- حائری، عباس (۱۳۸۴)، *بلاغه الإمام علی بن الحسین*، تهران: مرکز الطباعة والنشر.
- حرانی، ابومحمد (۱۳۹۳)، *تحف العقول*، قم: ناشر آل‌علی.
- حراملی، محمدبن حسن (۱۴۱۴ق)، *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، قم: موسسه آل‌البیت لإحیاء التراث.
- حسن‌زاده، صالح (۱۳۹۲)، *عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی*، پژوهشنامه معارف قرآنی، دوره ۴، شماره ۱۵، اسفندماه.
- حسن‌زاده، محمدجواد (۱۳۹۷)، *گونه‌های مدارا باهمسر و فرزندان در سیره معصومان*، هفتمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روانشناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران. civilica.Com
- حسینی جلالی حائری، سیدمحمد رضا (۱۴۳۱ق)، *جهاد الامام السجاد علیه السلام*، قم: دارالحدیث.
- حسینی خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۰۰)، *مطلع عشق*، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
- حیدری نراقی، علی محمد (۱۳۹۳)، *رساله حقوق امام سجاد علیه السلام*، قم: دارالعرفان.
- داودی، محمد (۱۳۸۲)، *«رفق و مدارای تربیتی در سیره معصومین»*، نشریه مسجد، شماره ۶۸.
- دلیری، سیدعلی؛ خواجهی مقدم، لعیا (۱۳۹۳)، *عوامل تقویت مدارا در خانواده از دیدگاه آیات و روایات*، نشریه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، دوره ۲۰، شماره (پیاپی ۱۰۰)

- سید نژاد، سیدرضی (۱۳۹۵)، سیره تحلیلی امام سجاده علیه السلام، قم: نشر ادیان.
- شریف قرشی، باقر (۱۳۷۲)، تحلیلی از زندگانی امام سجاده علیه السلام، ترجمه عطایی، محمدرضا، مشهد: آستان قدس رضوی.
- صالحی، هاشم (۱۳۸۵)، رهگشای انسانیت (نهج الفصاحه)، ترجمه احمدیان، ابراهیم، قم: گلستان ادب.
- صدوق، محمدبن علی (۱۳۶۳)، الأمالی، ترجمه کمره‌ای، محمداقبر، تهران: انتشارات اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴)، تفسیر المیزان، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۴)، سنن النبوی، قم: موسسه بوستان کتاب.
- طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۸ق)، مصباح المتعجد، بیروت: چاپ علاءالدین اعلمی.
- علی اکبری، راضیه، (۱۴۴۳ق)، جایگاه فرهنگ عذرخواهی و عذرپذیری در آموزه های دینی، پایگاه اطلاع رسانی بلاغ: www.balagh.ir
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹)، العین، قم: موسسه دارالهجره.
- فیض الاسلام، علی نقی (۱۳۷۳)، ترجمه و شرح صحیفه سجاده، تهران: فیض الإسلام.
- فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۴۱۵)، تفسیرالصافی، به کوشش حسین اعلمی، تهران: مکتبه الصدر.
- قائمی، علی (۱۳۹۳)، حیات خانواده در اسلام، تهران: انتشارات انجمن اولیا و مربیان.
- قرشی بنابی، سیدعلی اکبر (۱۳۷۱)، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کریمی نیا، محمدمهدی (۱۳۸۲)، ادیان الهی و همزیستی مسالمت‌آمیز، فصلنامه رواق اندیشه، شماره ۲۶.
- کریمی، محمد؛ یوسفی، زهرا (۱۳۹۵)، «آثار خانوادگی و اجتماعی رفیق و مدارا از منظر فریقین»، نشریه مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروع وحدت)، شماره ۴۵.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- کیانی، معصومه؛ صادق زاده قمصری، علیرضا (۱۳۹۰)، تبیین رویکردهای غالب روش شناختی پژوهش فلسفه تعلیم و تربیت در ایران و توصیف روش شناختی رساله دکتری، پژوهشنامه مبانی تعلیم و تربیت، سال ۱، شماره ۲.
- گنجور، مهدی؛ ملکوتی خواه، اسماعیل؛ موسویان نژاد، فهیمه سادات (۱۳۹۰)، «مؤلفه های الگوی مدارا با همسراز دیدگاه اسلام»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، سال ۱۳، شماره ۵۲.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۶)، جامعه شناسی، ترجمه صبوری، منوچهر، تهران: نشر نی.
- مبشری، محمدتقی؛ منظوریان، زهرا؛ گیاهپور، هادی (۱۳۹۹)، تحلیلی بر مؤلفه رفیق و مدارا از منظر صحیفه سجاده و نقش تربیتی آن در مدارس، نشریه پویا در آموزش علوم انسانی دانشگاه فرهنگیان، شماره ۱۸/ بهار.

- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحارالانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محدث نوری، حسین (۱۴۰۸)، مستدرک الوسائل، بیروت: موسسه آل البيت عليهم السلام لاحیاء التراث.
- محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۷۸)، میزان‌الحکمه، مترجم شیخی، حمیدرضا، ری، موسسه فرهنگی دارالحدیث.
- معاونت پژوهش، گروه روان‌شناسی (۱۳۸۸)، تقویت نظام خانواده و آسیب‌شناسی آن، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام‌خمینی (ره).
- معظمی‌گودرزی، محبوبه؛ دعاگویان، داود (۱۳۹۶)، بررسی تاثیر فضای مجازی بر سبک زندگی زنان ۱۸-۴۰ ساله منطقه ۵ و ۲ تهران (۱۳۹۴-۱۳۹۵)، مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال ۱۰، شماره ۱، صص ۱۲۵-۱۳۹.
- معین، محمد (۱۳۸۱)، فرهنگ فارسی، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.
- مغنیه، محمدجواد (۱۳۸۷)، فی ظلال الصحیفه السجاده، قم: دارالکتاب الاسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۷)، تفسیر نمونه، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- موسوی‌خمینی، روح‌الله (۱۳۷۷)، شرح حدیث جنود عقل و جهل، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام‌خمینی (ره)، چاپ و نشر عروج.
- میرشاه جعفری، ابراهیم-مقامی، حمید (۱۳۸۴)، رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه سجاده، نشریه اندیشه دینی، شماره ۱۵.
- نراقی، ملا احمد (۱۳۸۴)، معراج السعاده، قم: هجرت.

- Gottman, J.M. 1993. A theory of marital dissolution & stabilit
Journal of family psychology.
- Schumacher, J.A, Leonard, K.E 2005. Husbands & Wives marital adjustment, verbal aggression & physical aggression as longitudinal predictors of physical aggression in early marriage. J Consult Clin PSYCHOL.
- Markowski, E & Greenwood, P 1984. marital adjustment as a correlate of social interest. Individual psychology.
- Hows, W.A, & Mallinckrodt, B 1998. Separation-Individuation from family of origin & marital adjustment of recently married couples: The American journal of family therapy.
- Kelly, E.L. & Conely, J 1987. Personality & Compatibility: A perspective analysis of marital satisfaction. Journal of personality & social psychology.
- Oxford advance learners dictionary, (1998-99), p.1258.

